

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги
Тошкент ислом университети

ҚУРЪОНШУНОСЛИК

(Ўқув қўлланма)

«Тошкент ислом университети»
нашриёт-матбаа бирлашмаси
Тошкент – 2011

Тузувчи:

А. Ғ. Абдуллаев – *тарих фанлари номзоди*

Такризчилар:

И. Усмонов – *тарих фанлари номзоди*

И. Бекмирзаев – *тарих фанлари номзоди.*

Ушбу ўқув қўлланма Тошкент ислом университети
Ўқув-методик кенгашининг 2010 йил 20 декабрдаги ва
Илмий кенгашининг 2010 йил 29 декабрдаги мажлисида
муҳокама этилди ва нашрга тавсия қилинди (2-сонли мажлис
баённомаси)

КИРИШ

Биз ҳам фарзандларимизни она Ватанга муҳаббат, бой тарихимизга, ота-боболаримизнинг муқаддас динига садоқат руҳида тарбиялаш учун, таъбир жоиз бўлса, аввало уларнинг қалби ва онгида мафкуравий иммунитетни кучайтиришимиз зарур. Токи ёшларимиз миллий ўзлигини, шу билан бирга, дунёни чуқур англайдиган, замон билан баробар қадам ташлайдиган инсонлар бўлиб етишсин.

И. Каримов

Ушбу ўқув қўлланма “Қуръоншунослик” фанига оид бўлиб, “Қуръоннинг жамланиши”, “Қуръон илмлари”, “Қуръон мавзулари ва таълимотлари”, “Тафсир илми” каби муҳим мавзулардан иборат.

Қуръоншунослик фанининг мақсади Қуръон тарихи, Қуръон илмлари, тафсир илми ва у билан боғлиқ билимларни холислик, тарихийлик, илмийлик асосида ёритиб беришдир. Бунинг учун қуйидаги вазифаларни амалга ошириш талаб этилади:

– Қуръоннинг тарихи, жамланиш босқичларига оид ривоятлар ва тадқиқотларни таҳлилий ўрганиш;

– мусулмон халқлар орасида Қуръон, қироатларнинг тутган ўрнини аниқлаш;

– Қуръон илмлари яхлит тарзда ўрганилган асарлар, уларнинг муаллифларининг ҳаёти ва фаолиятини билиш;

– Қуръон оятлари маъноларини тўғри талқин этиш ва жамият маънавий тараққиёти учун улардан тўғри фойдаланиш йўллари кўрсатиб бериш;

– турли адашган гуруҳларнинг Қуръон оятларини нотўғри талқин этиш ҳолатларини олдини олиш, диний таассубга қарши моҳиятини очиб бериш.

Қуръон ва унинг тафсирлари Марказий Осиё халқлари ижтимоий-маънавий, ахлоқий-маданий ҳаётида ҳам муҳим ўрин тутиб келади. Миллий ва диний қадриятларнинг тарихан муштараклиги, уларнинг умуминсоний қадриятлар билан уйғунлиги, унга нисбатан тўғри ёндашувни шакллантириш ва жамият учун юксак маънавиятли кадрларни тарбиялаш ҳам ушбу фаннинг асосий вазифаларидан саналади.

Юртимизда қадимдан турли дин ва конфессия вакилларининг ўзаро тотувлик, бағрикенглик асосидаги мулоқотини давом эттириш ҳамда динлараро низоларнинг олдини олишда ҳам мазкур фан аҳамиятга эга. Қуръоншунослик фанини билиш талабаларда Қуръон ҳақида холис илмий хулоса чиқара олиш, динийлик ва дунёвийлик муносабатларини асосли таҳлил қилиш каби дунёқарашни шакллантиради.

Қуръоншунослик фанини ўқитишда қуйидагиларга алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқ:

– Қуръоншуносликдан маъруза, амалий (семинар) машғулотларга тайёргарлик кўриш ва ўтказиш жараёнида фақат ўқув қўлланма, рисоаларда муайян мавзуга оид келтирилган ғоя, фикр-мулоҳазалар билан чегараланмасдан, балки ғарб ва араб-мусулмон тадқиқотчиларининг бу борадаги ишлари, шунингдек, Қуръон тафсирига оид асарлар матнларидан фойдаланиш;

– талабаларда Қуръон, унинг маънолари ҳақида тўғри дунёқарашни шакллантириш, олган билимлари асосида воқеа ва ҳодисаларга нисбатан онгли равишда холисона фикрлай олиш кўникмасини пайдо қилиш;

– таълим бериш жараёнида фанга чуқур илмийлик, тарихийлик, холислик билан ёндашиш;

Кириш

– талабаларнинг диний онг даражасини ҳисобга олиш, уларнинг диний ҳис-туйғуларига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш, атеистик қарашлар ёхуд динга таассубона ёндашувларнинг зарарли моҳиятини асосли очиб бериш;

– Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ўзбек халқининг маънавий мероси, дини, шу жумладан ислом дини қадриятлари, миллий ғоя, миллий мафкура ҳақида билдирган фикр ва мулоҳазалари, таъриф ва тавсифларини Қуръоншунослик фанини ўрганишда дастуруламал, назарий асос қилиб олиш.

Қуръоншунослик фанини ўқитишда техник воситалар, фан бўйича слайд, харита, схема ва бошқалардан фойдаланиш, шунингдек, аудио, видео, компьютер воситалари ёрдамида Қуръон, унинг қироатлар бўйича ўқилиши, тарихи, муфассирларнинг йўналишлари ва услублари ҳақидаги ўқув фильмларини намойиш этган ҳолда самарали ташкил этиш кўзда тутилган.

ҚУРЪОНШУНОСЛИК ФАНИНИНГ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1. Қуръон илмларининг ўрганилиши ва бу борадаги асарлар

Қуръоншунослик фани ўрта асрларда юзага келган Қуръон илмлари фанини қамраб олади ҳамда унинг замонавий кўринишидир. Қуръоншунослик фани Қуръон илмлари билан боғлиқ экан, унинг тарихий тараққиётини ўрганиш унинг асосини аниқлашда муҳим ўрин тутди.

Қуръон илмлари доирасидаги Қуръон лаҳжалари, қироатлари, сабабун -нузул, носих ва мансух каби илмларнинг асослари Муҳаммад (с.а.в.) даврларида юзага келган.

Қуръон илмлари Қуръон маъноларини тушуниш ва талқин этиш учун босқичма-босқич тараққий этган. Қуръон араб тилида нозил бўлгани учун уни саҳобийлар умумий мазмунда тушунганлар, тушунишда қийинчилик сезган ўринлари ҳам бўлган. Саҳобийлар Қуръонни жамлаш ишини бошлаганларида “расмул мусҳаф” илми юзага келган. Ушбу илм араб ёзуви, нуқта ва ҳаракатлар қўйилиши, қоидалар тараққиёти билан ҳамоҳанг тарзда ривожланди. Шу билан бирга илгаридан мавжуд бўлган сабабун-нузул, маккий ва маданийлик, носих ва мансух, ғарибул-Қуръон илмлари ҳамда тафсирга эътибор кучайиб, улар илм сифатида бир-биридан ажрала бошлади. Ушбу илмлар ҳадислар таркибида алоҳида бўлимлар сифатида қайд этиб борилган. Бу араблардан бошқа халқларнинг исломга киришлари ва исломга оид билимларни эгаллашлари асносида шаклланган.

Бир неча олимлар Қуръон тафсирига оид асарлар битганлар ҳамда бу саъй-ҳаракат тафсирнинг Қуръон илмларидан алоҳида мустақил илм сифатида ажралиб чиқишига омил бўлди. Шунга кўра, Қуръон илмлари алоҳида-алоҳида ўрганилган асарлар илк ислом даврида вужудга келган. Ушбу ишлар II/VIII асрдан бошланган бўлиб, Язид ибн Ҳорун (ваф. 117/735), Шуъба ибн Ҳажжож (ваф. 160/776), Вакиъ ибн Жарроҳ (ваф. 197/812), Муқотил ибн Сулаймон (ваф. 150/767) дастлабки Қуръон илмлари доирасидаги тафсир бўйича асар муаллифлари бўлдилар.

III/IX асрда Абу Убайда Муаммар ал-Мусанно (ваф. 209/824) “Мажозул Қуръон” асари билан ушбу ном остидаги илмни алоҳида илм сифатида қайд этилишига асос солган. Абу Убайд Қосим ибн Салом (ваф. 224/839) носих ва мансух ҳамда қироат илмлари бўйича икки асарни яратиб, бу илмларни алоҳида ажралишида муҳим ҳисса қўшган. Имом Бухорийнинг устозларидан бири Али ибн Мадиний (ваф. 234/848) сабабун-нузул илми бўйича асар яратиб, бу ном остида йўналиш шаклланишига хизмат қилган. Шу билан бирга, Ҳорис ибн Асад Муҳосибий (ваф. 243/857) Қуръоннинг айрим илмларига бағишланган “Фаҳмул Қуръон” асарини, Ибн Қутайба (ваф. 276/889) “Мушқулул Қуръон” асарларини ёзганлар.

IV/X асрда Муҳаммад ибн Халаф ибн Марзабон (ваф. 309/921) “Ҳовий фий улумил-Қуръон” асарини яратгани ҳақидаги маълумотларга кўра, у биринчи бўлиб “Қуръон илмлари” атамасини ишлатганини тасдиқлаш мумкин. Чунки бу даврга қадар ушбу атама истифодага кирмаган эди.

Шунингдек, бу даврда Муҳаммад ибн Жарир Табарий тафсирга бағишланган “Жомеъ ал-баён фий улумил-Қуръон”, Муҳаммад ибн Қосим Анборий (ваф. 328/939) Қуръон илмларига бағишланган асарларини ёзганлар. Шу билан бирга, юртимизда Имом Абу Мансур Мотуридий (ваф.

333/944) тафсирга бағишланган “Таъвилот аҳлис-сунна” (“Таъвилотул Қуръон”) асарини, Абу Лайс Самарқандий (ваф. 375/985) “Тафсир” асарини яратганлар. Айниқса, Абу Лайс Самарқандийнинг асари Қуръон илмларига кенг эътибор қаратилгани билан ажралиб туради. Унда носих ва мансук, сабабун нузул, қироатлар, маккий ва маданийлик, муҳкам ва муташобих ҳақида кенг сўз юритилган. Шунга кўра ушбу асарни ҳам шу даврдаги Қуръон илмлари жамланган асарлар сирасига киритиш мумкин.

Қироатлар бўйича Ибн Мужоҳиднинг (ваф. 324/935) қироатларнинг таҳлилига оид “Сабъ фи-л-қироот” асарида илк бора етти мутавотир қироат турларини ажратиб, ишончилиги борасида изланиш олиб борилди. У ўз даврида ислом оламида истеъмолда бўлган қироатларни таҳлил этиб, аниқликлар киритган. Унинг қироатларни еттита мутавотирини ажратиб, қолганларини машҳур ва шозларга бўлиб бериши, қироат илми олимлари учун асос вазифасини ўтаб келмоқда.

Бу даврда яна Абу Бакр Сижистонийнинг (ваф. 330/944) Қуръондаги тушуниш мушкул бўлган сўзларга бағишланган “Ғарибул Қуръон”, Абу Бакр Боқилонийнинг (ваф. 403/1012) Қуръон услубидаги инсонларни ожиз қолдирадиган жиҳатларига бағишланган “Иъжозу-л-Қуръон”, Ибн Ҳабиб Найсабурийнинг (ваф. 406/1015) “Танбиҳ ала фазл улумил Қуръон”, Али ибн Иброҳим Саъид Ҳавфийнинг (ваф. 430/1039) “Иъробул Қуръон” асарлари алоҳида соҳалар бўйича дастлабки қадам бўлди. Ҳавфийнинг яна “Бурҳон фий улумил Қуръон” асари бизгача етиб келган бўлиб, ҳозирга қадар нашр этилмаган.

Али ибн Иброҳим ибн Саъид Ҳавфий “Бурҳон фий улумил-Қуръон” асарининг номи илгариги асрда кашф этилган атаманинг мақбул бўлганини кўрсатади. Мазкур асар тафсирга бағишланган бўлиб, 30 жилддан иборат, Миср Араб Республикаси фондларида айримлари сақланмоқда. Қуръон

илмларини ҳар бир сурага берган тафсири давомида келтириб борган. Бу услуб шу даврга хос хусусият бўлиб, у Қуръон илмларига таъриф бериш асосида назарий жиҳатдан эмас, балки шарҳлаш давомида амалий, татбиқий жиҳатдан қайд этилгани билан ажралиб туради. Яъни у Қуръон илмларини мавзулар остида жамлаб Қуръоннинг турли ўринларидан келтирган ҳолда мисоллар билан қувватлантириб, турларга ажратмаган. Балки, у тафсир ёзишга ихтисослашган бўлиб, муносиб ўринларда Қуръон илмларини қайд этган. Заркаший унинг мазкур асарида фойдаланган ҳолда қисқача тарзда Қуръон илмларини баён этган.

Ундан кейин эса, Ибнул Жавзий (ваф. 597/1200) томонидан “Фунунул афнон фий уюн улумил Қуръон” ҳамда “Мужтабо фий улумил Қуръон” асарлари яратилган. Ушбу асар Ҳасан Зиёуддин Атар томонидан нашрга тайёрланиб, 1987 йилда Байрутда чоп этилган.

VII/XIII асрда Али ибн Муҳаммад Саховийнинг (ваф. 643/1245) “Жамолул Қурро”, Абу Шома Абдурахмон ибн Исмоил ибн Иброҳимнинг (ваф. 665/1266) “Муршид ал-важиз ила улум татаъаллақ бил-Китобилазиз”, Изз ибн Абдуссаломнинг (ваф. 660/1262) “Мажозул Қуръон” асарлари таълиф этилди. Ушбу асарлар ҳам Қуръон имлари қисман ўрганилган асарлардир.

VIII/XIV асрда Ибнул Қаййим (ваф. 751/1350) “Ақсомул Қуръон” номи Қуръондаги қасамларга бағишланган асарини ёзган бўлса, бу даврда Қуръон илмларига яхлит тарзда эътибор қаратилган ҳамда янада мукамал асарлар яратилиши бошланди. Бадруддин Заркаший (ваф. 794/1391) “Бурҳон фий улумил Қуръон” асарида 34 имни келтирган бўлиб, кўпчилик Қуръон илмларига оид фанларни келтирмаган. Мазкур охириги асар Қуръон имлари яхлит тарзда, турларга бўлиниб, алоҳида мавзулар остида ўрганилган дастлабки асардир. Унда таъриф ва мисоллар билан бойитилган ҳолда назарий

жиҳатдан ёндашилган. Асар ўз давригача яратилган асарлардан истифода этилган, улардан қисқартириб олинган фикрлар ҳам келтирилган. Шу билан бирга, ўз таҳлилий қарашлари асосида фикрларини баён этган. Ушбу асар Муҳаммад Абул-Фазл томонидан тадқиқ этилиб нашрга тайёрланган.

IX/XVI асрда Жалолиддин Балқиний (ваф. 824/1421) “Мавоқиъ ал-улум мин мавоқиъ ан-нужум”, Муҳаммад ибн Сулаймон Кофиёжий (ваф. 879/1474) “Тайсир фий қавоид ат-тафсир” асарлари билан Қуръон илмларига доир айрим илмларни ўз қарашлари билан янада бойитдилар.

Юқоридаги асарларда мавзулар чегараланган бўлиб, фақат айрим илмлар ёки бир илмни ўрганишга қаратилган, ёки барча Қуръон илмлари ҳам қамраб олинмаган.

Ушбу давр намояндalarидан Жалолиддин Суютий (ваф. 911/1505) “Итқон фий улумил Қуръон” номли қомусий асарини ўқувчиларга ҳавола этди. Суютий ўз давригача бўлган Қуръон илмларига бағишланган асарлардан истифода этган ҳолда, мазкур илмлар таърифларини бир жойга жамлаб 80 номдаги Қуръон илмларини зикр этиб, уларга таъриф берган.

Суютий Қуръон илмларини яхлит, мукаммал қамраб олиш масаласига яқун ясади. Чунки ундан кейин алоҳида ажралиб турадиган асар битилгани ҳақида маълумот мавжуд эмас. Ҳозирда ушбу асар кўпчилик араб мамлакатларида Қуръон илмлари фанларида асосий қўлланма бўлиб келмоқда.

XIV/XIX асрга келиб, ғарбда Қуръон, у билан боғлиқ мавзу ва илмларнинг ўрганилиши билан янги босқич юзага келди. Ушбу тадқиқотлар араб-мусулмон тадқиқотчиларининг Қуръон ва унинг илмларига юзага келган муаммолар ва саволлар асосида янгича ёндашувларини талаб этди. Мазкур икки тарафнинг Қуръон атрофидаги изланишлари унинг янада кенгроқ ўрганилишида омил бўлди.

Ҳозирги вақтда Муҳаммад ибн Саломанинг “Манҳажул Фурқон фий улумил Қуръон”, Манноъ Қаттоннинг “Мабоҳис

фий улумил Қуръон”, Муҳаммад Али Собунийнинг “Тибён фий улумил Қуръон” ҳамда Муҳаммад Абдулазим Зарқонийнинг “Маноҳилул Ирфон фий улумил Қуръон”, Муҳаммад Бакр Исмоилнинг “Диросот фий улумил Қуръон”, Иброҳим Ибёрийнинг “Мавсуъат ал-Қуръония” асарлари ҳозирги даврда соҳа бўйича муҳим тадқиқот бўлиб турибди.

Айтиб ўтиш лозимки, XIX асрдан қуръоншунослик борасида ғарб тадқиқотлари ҳамда уларнинг Қуръонга нисбатан танқидий ёндашувлари кейинги даврда мусулмон шарқи олимларининг уларга нисбатан раддия беришларига сабаб бўлиб, бу борадаги тадқиқотларга янги мавзулар кириб келишига замин яратди.

Ғарб қуръоншунослиги тадқиқотлари араб-мусулмон олимларининг Қуръонга доир масалаларга янги қараш ва фикрлари билан ойдинлик киритишларига туртки бўлди. Чунки ғарб шарқшунослари Қуръонга доир илмий қарашлари билан бирга танқидий қарашлари бўлганлигидан мусулмон оимлари ва оммаси томонидан тўлиқ тарзда қабул қилинмади. Балки улар танқидий қарашларга раддия бериш, мушкул ўринларга изоҳлар беришга ҳаракат қила бошладилар. Лекин замонавий араб-мусулмон қуръоншунослиги тўлиқ ғарб қуръоншунослигига раддия юзасидан иш олиб бормайди. Балки, вужудга келган муаммо ва саволларга замона талабларидан келиб чиққан ҳолда жавоб берувчи изланишлар олиб боришга ҳам ҳаракат қилинади. Муҳаммад ибн Саломанинг “Манҳажул Фурқон фий улумил Қуръон”, Манноъ Қаттоннинг “Мабоҳис фий улумил Қуръон”, Муҳаммад Али Собунийнинг “Тибён фий улумил Қуръон” ҳамда Муҳаммад Абдулазим Зарқонийнинг “Маноҳилул Ирфон фий улумил Қуръон”, Муҳаммад Бакр Исмоилнинг “Диросот фий улумил Қуръон”, Иброҳим Ибёрийнинг “Мавсуъат ал-Қуръония” асарлари ҳозирги даврда соҳа бўйича муҳим тадқиқот бўлиб турибди.

Иброҳим Ибёрийнинг “Мавсуъатул-Қуръон” асари 1984 йилда Қоҳирада нашр этилган. Китоб 11 жилдли бўлиб, умумий 14 бобда келтирилган. Улар Муҳаммад (с.а.в.) ҳаётлари, Қуръон тарихи, Қуръон илмлари, Эъжозул-Қуръон, Носих ва мансух, Қуръон мавзулари, Маккий ва маданий оятлар, Қуръон эъроби, Қироат ва қорилар, Қуръон қироатлари, Ғарибул-Қуръон, Тафсир ва муфассирлар, Қуръон тафсири бобларидир. Қуръон илмлари бобида анъанавий тарзда илгариги бу борадаги асарлар йўналишида илмлар санаб ўтилган. Унда 73та илмга таъриф берилган. Шунга кўра, айрим мавзулар Қуръон илмлари доирасида ўрганилиб, кейин алоҳида мавзуга ҳам чиқарилган. Яъни, айрим муҳим Қуръон илмлари—носих ва мансух, қироат, маккий ва маданийлик каби илмлар кенгроқ баён этилган. Сўнгги боб кенг бўлиб, унда 114 сурага оятма-оят шарҳ берилган. Шунга кўра охириги боб алоҳида асар ҳисобланиши мумкин ва унга 9–11 жилдлар бағишланган. Муаллиф Қуръонга шарҳ беришда ўзига хос услуб ишлатиб, тафсир асарларида берилган шарҳларни таҳлил этади.

Ушбу тадқиқот ҳозирги давр тадқиқотлари орасида энг кенг тадқиқот сифатида ажралиб туради.

Муҳаммад Бакр Исмоилнинг “Диросот фий улумил-Қуръон” тадқиқоти ўзига хос услубда амалга оширилган. Муаллиф унда Қуръон илмларини 30 та мавзу остида ўрганади. У аввал Қуръон илмлари маъноси, Қуръон илмларининг шаклланиши ва тараққиёти мавзуларини ёритиб беради. Китобнинг охири “Эъжозул-Қуръон” мавзуси билан тугалланади. Унда муаллиф Қуръон илмларини танлаб олган ҳолда ўрганган бўлиб, асосийларига тўхталган. 27 та Қуръон илмлари таърифланган ҳамда ундаги “Қуръон услуби хусусиятлари” мавзуси бошқа қадимги ва замонавий тақиқотларда алоҳида мавзу остида ўрганилмаган. “Таъбир этишдаги гўзаллик”, “Тасвирлашдаги нозиклик”, “Таъсир қуввати” кабилар алоҳида аҳамиятга

эга. Шу жиҳатдан ушбу тадқиқот янги мавзуларни кўтариб чиққанлиги билан ажралиб туради.

Манноъ Қаттоннинг “Мабоҳис фий улумил-Қуръон” тадқиқоти замонавий қуръоншуносликда алоҳида ўрин тутиб келмоқда. Ушбу асар ўзига хос тартибда тузилган бўлиб, ҳозирга қадар исломшунослар томонидан муҳим тадқиқот сифатида фойдаланилади. Китоб 29 мавзудан иборат бўлиб, унда 20 дан ортиқ Қуръон илмлари таърифланади. Унда Қуръон қиссалари алоҳида мавзуда ўрганилгани бошқа бу йўналишдаги асарлардан ажратиб туради. Тадқиқот “Қуръон” мавзуси билан бошланиб, “Баъзи машҳур муфассирлар таржимаи ҳоллари” мавзуси билан тугалланади.

Муҳаммад Абдулазиз Зарқонийнинг (ваф. 1947) “Маноҳил ирфон фий улумил Қуръон” асари ҳам ҳозирги даврдаги мурожаат этиладиган тадқиқотлардан саналади. Китоб 17 мавзудан иборат бўлиб, “Қуръон илмларининг маъноси” мавзуси билан бошланиб, “Эъжозул-Қуръон” мавзуси билан тугалланади. Унда 10дан ортиқ илмлар келтирилган. Эътиборли жиҳати, унда Қуръон услубига алоҳида мавзу бағишланган. Бу борада дастлабки Қуръон илмларига оид асарларда аҳамият қаратилмаган.

Демак, замонавий қуръоншунослик тадқиқотларида Қуръон илмлари илгариги асарларидаги каби эмас, балки бошқача таркибларга бўлинган ҳолда ўрганилиши янги мавзуларнинг киритилиши билан фарқланмоқда.

“Қуръон тарихи” номи остида эълон қилинган ишлар орасида Муҳаммад Тоҳир Курдийнинг тадқиқоти аҳамиятга молик. У асосан Усмон мусҳафи хусусиятларини очиб беришга ҳаракат қилади. Ушбу мусҳаф ёзувининг такомиллашувига оид қарашларини ҳам баён этган. Шу билан бирга бошқа мусҳафлар масаласига ҳам тўхталган.

Юқоридаги тадқиқотларда замонавий муаммолардан бўлмиш Қуръоннинг бошқа тилларга таржима қилиш масаласи ва қўйиладиган шартлар борасида фикр ва қарашлар ўрин олган.

Шу билан бирга, ғарб қуръоншуносларининг фикр ва ёндашувларига раддия бериш ҳам тадқиқотларда ўрин олмоқда. Ғарб шарқшуносларининг барча Қуръонга доир танқидий қарашларига жамланган ҳолда раддия берилган тадқиқот ҳозирга қадар амалга оширилмаган бўлса-да, лекин бир нечта йўналишлар бўйича раддиялар берилган ишлар эълон қилинган. Бу кўпроқ қироатлар мавзусига доир қарашлар бўйича раддияларни қамраб олади.

2. Европада Қуръоннинг ўрганилиши ва таржималари

Қуръоннинг Европа тилларига таржималари борасида олиб борилган тадқиқотларга кўра, энг дастлабки таржима лотин тилига қилинган бўлиб, Петр Достопочтенний (1092-1156) буйруғига кўра, 1143 йилда Петр Толедский, Петр Пуатье кабилар томонидан ёзиб тугатилган. Бу таржима ўз даври имконият ва талабларига кўра, асосан ислом динига танқидий ёндашув асосида амалга оширилгани тадқиқотларда зикр этилган. Чунки у даврда Ғарб дунёси мусулмонларга нисбатан ҳам адоват, ҳам ҳавас билан қараган эди. Ушбу таржима Европада Қуръонни ўрганиш бўйича дастлабки қадам бўлди. Бироқ, бу иш кейинги тадқиқотларга туртки бўлиб, Қуръонни ўрганиш жадал суратларда тараққий этди, деб бўлмайди. Фақат XVI асрдан бу борада янги ишлар юзага кела бошлади.

1530 йилда Венецияда Қуръон чоп этилди. Бу даврда китоб чоп этиш ихтиро қилинган, усмонли туркларнинг ғарбга юришлари муваффақиятли кечаётган эди. Балда 1543 йил Библиандр Роберт Кеттонский томонидан амалга оширилган Қуръоннинг лотин тилига таржимаси нашр этилди. XVII

асрда ислом динига қизиқиш янада ортди. 1649 йил Александр Росс томонидан Қуръон биринчи бор инглиз тилига таржима қилинди. Ушбу таржиманинг камчилиги унинг араб тилидан эмас, балки француз тилидан таржима қилинганидadir. 1698 йилда италиялик Людовик Мараччи томонидан Қуръоннинг араб тилидаги наشري, 1734 йилда Лондонда Жорж Сейл тарафидан Қуръоннинг янги инглиз тилидаги таржимаси чоп этилди. Унга муаллиф таржима билан бирга изоҳлар ҳам берган, бунда асосан Байзовийнинг шарҳига кўпроқ таянган.

XIX асрда, 1834 йил Густав Флюгель томонидан тайёрланган Қуръоннинг араб тилидаги наشري ғарб қуръоншунослигида мурожаат этиладиган манбалардан бўлди.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, бу даврга қадар Қуръонни ўрганиш асосан унинг наشري ва таржимасига эътибор қаратиш юзасидан амалга оширилди.

1843 йил “Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) нинг ҳаёти ва фаолияти”га доир китоб ҳамда “Қуръонга тарихий-танқидий муқаддима” номли Густав Вайлнинг тадқиқоти эълон қилинди. Ушбу иш Европада қуръоншунослик соҳаси бўйича бу даврга қадар амалга оширилганлари орасида салмоқлироқ бўлди. Унинг шогирдларидан Алойс Шпренгер ва Уильям Мюир ўз устозларидан фарқли равишда Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) ҳаётини ёритишда ишончлироқ манбаларга асосланганлари учун уларнинг тадқиқотлари мукамалроқ кўринишга эга бўлди. Шпренгернинг пайғамбар ҳаётига бағишланган тадқиқоти 1851 йил Ҳиндистоннинг Аллоҳобод шаҳрида, сўнгра 1861–1865 йилларда 3 жилдлик “Муҳаммаднинг ҳаёти ва таълимоти” номли асари немис тилида нашр этилди. Ушбу асарнинг кириш қисми қуръоншуносликка бағишланган бўлиб, унда маккий ва маданий суралар, Қуръоннинг жамланиши борасида сўз юритилган.

Юқоридагилардан ғарб шарқшунослари мусулмонлар қўлларидаги ишончли манбаларга мурожаат этмаганлари,

балки турли асарлардан ишончли ва ишончсиз маълумотларни ишлатиш ва илмий муомалада таҳлилсиз фойдаланиш услуби қўлланилгани намоён бўлади. Бу тадқиқотлар асосан Қуръонга танқидий ёндашув кўпроқ устун бўлган даврда юзага келган бўлиб, шунга кўра ислом дини, унинг манбалари, Пайғамбар тарихини ўрганиш анча бошланғич босқичда турган дейиш мумкин. Ушбу услуб ҳозирда ҳам ғарб шарқшунослигида бутунлай йўқ бўлиб кетган деб бўлмайди. Шунинг учун ҳозирга қадар ғарб шарқшунослари мусулмон олим ва тадқиқотчилари томонидан танқидга учраб келадилар. Чунки мусулмон уламолари наздида қўпчилик ишончсиз ривоятларга асосланган маълумотлар, ровийлар ишончилигини аниқлаш анча аввал – ўрта асрларга қадар амалга ошириб бўлинган мавзудир.

Юқорида кўрсатиб ўтилган изланишлар қамровини кенгайтириш мақсадида 1857 йил Париж Ёзма ёдгорликлар ва бадий адабиётлар академияси Қуръонни тадқиқ этишга бағишланган танлов эълон қилди. Бу ҳаракат қуръоншунослик соҳасини янги поғонага олиб чиқди. Танлов иштирокчиларига қуйидаги вазифа қўйилган эди: “Қуръон қисмларининг бошланғич кўриниши, тартиби ҳамда қай даражада бунинг имкони бўлганлиги, Муҳаммад пайғамбарнинг ҳаётига оид Қуръонда зикр этилган ўринлар, бунинг ёритишда араб тарихчилари ва муфассирлари асарларидан фойдаланиш, Қуръоннинг энг дастлабки даврда талаффуз қилинишидан, то унинг ҳозирги кундаги ҳолатигача бўлган даврдаги ўзгаришларини ўрганиш, қадимги нусхаларни ўрганиш, бунда уларнинг турли қироатларда ўқилишини аниқлаш”.

Ушбу танловда Алойс Шпренгер, италиялик Мишель Амари ҳамда Теодор Нёльдекелар иштирок этдилар. Нёльдеке 1856 йилда Қуръоннинг келиб чиқиши борасида тадқиқотини нашр этган эди. Ушбу танловда айнан у ғолиб чиқди. 1860 йилда

академия маблағи ҳисобидан “Қуръон тарихи” номли кейинги давр тадқиқотлари учун асос бўлган асарини нашр этди.

Лекин ушбу тадқиқот ҳам илгаригидек ишончли ривоятларни ажратиш асосида амалга оширилмаган бўлиб, мусулмон олимлари томонидан танқидга учраб келмоқда.

Т. Нёльдеке 1898 йили ушбу ишнинг иккинчи нашрини тайёрлашни Фридрих Шваллига топширади. Қуръоннинг келиб чиқишига бағишланган қисми 1909 йилда Лейпцигда нашр этилди. Қуръоннинг тузилишига бағишланган иккинчи қисми 1919 йилда чоп этилди. Швалли шу йил вафот этгандан сўнг, учинчи Қуръон матнлари тарихига бағишланган қисми Г. Бергштрассер томонидан ишлана бошланди. Учинчи китобнинг учдан икки қисми 1926 ва 1929 йилларда чоп этилди. У ҳам вафот этганидан кейин китобнинг қолган қисми устида ишлаш энди Отто Претцлага ўтди. Шу тарзда Т. Нёльдеке тадқиқотининг қайта ишланиши узоқ даврни ўз ичига олиб, асосий тўрт шарқшунос олимнинг бу борада қунт билан ишлашига тўғри келди. Китоб биринчи нашридан 68 йил кейин, қайта ишланиши бошлангандан 40 йил кейин тугатилди. Албатта бу давр мобайнида тадқиқот бойитилди. Бу эса ўз навбатида унинг илмий қадри ортишига замин яратди.

Т. Нёльдеке қуръоншунослик борасида тадқиқотларини давом эттирган бўлиб, “Қуръон тили ҳақида” номли тадқиқотини яратган. 1902 йили Хартвиг Хиршфельд “Қуръоннинг тузилиши ва шарҳлари бўйича янги изланишлар” номли ишини нашр эттирди.

Яна эътиборга молик тадқиқотлардан Йозеф Хоровицнинг “Қуръон тадқиқотлари” номли асари қуръоншуносликда муҳим аҳамият касб этди. Унда муаллиф Қуръондаги қиссалар ва исмлар борасида изланиш олиб борган. Артур Жефферининг “Қуръонда чет тили лексикаси” номли тадқиқотида бу борадаги изланишларнинг хулосаси берилган.

Шунингдек, Игнац Гольдциернинг “Ислом тафсири йўналишлари” номли тадқиқоти ҳозирга қадар ғарб шарқшунослари томонидан машҳур ва қимматли асар сифатида тан олиниб келинмоқда. У кўплаб масалаларга янгича қарашлари билан муносабат билдирган. Масалан, унинг фикрига кўра, “Қуръон матнларини тузиш қисман шарҳлашни ўз ичига олган”.

XX асрда Ричард Белл, Режи Блашер ва Руди Парет каби олимлар Қуръонни ўрганиш бўйича алоҳида аҳамиятга молик ишларни амалга оширдилар.

Р. Беллнинг тадқиқотлари маърузалар тўплами сифатида 1926 йилда “Исломнинг христиан муҳотида пайдо бўлиши” номи остида нашр этилган. Шу каби Қуръон таржимасига бағишланган асарига унинг тадқиқот натижалари киритилган. Унинг изланишлари тўлдиришлар билан “Қуръоншуносликка кириш” тадқиқотида шогирди Уильм Монтгомери Уотт томонидан нашр этилган.

Р. Блашернинг “Қуръон: сураларни классификациялаш тажрибасига кўра” деб номланган Қуръон таржимасига бағишланган асарининг биринчи жилди фақат кириш қисмидан иборат бўлиб, қимматли тадқиқот сифатида юзага келди. Ушбу тадқиқот 1959 йил алоҳида нашр этилган. У Қуръон матнларини жамлаш тарихи, қироат турлари, хат турлари ва шу каби масалаларга бағишланган.

Р. Паретнинг энг аввало “Муҳаммад ва Қуръон” номли тадқиқоти ва “Қуръон тарихий манба сифатида” мақоласини айтиб ўтиш лозим. Унинг томонидан тайёрланган Қуръоннинг немис тилига таржимаси тўрт нашрда амалга оширилган.

Шубҳасиз, ҳозирги кундаги ғарб тадқиқотлари учун асос вазифасини 1860 йил нашр этилган Т. Нёльдекенинг “Қуръон тарихи” асари ўтаб келмоқда. Ушбу тадқиқот юқорида айтилганидек, бир неча авлод ғарб шарқшунослари томонидан

тўлдирилиб, сайқал берилди ҳамда уч жилдда 1937 йилда мукамал нашр сифатида мутахассисларга ҳавола этилди.

Тадқиқот адабий, тарихий тадқиқотлардан таркиб топган бўлиб, Қуръон матнлари тарихини ўрганиш, уларни инсоният тарихи ҳужжати сифатида тадқиқ этиш йўлини тутади. Биринчи жилд қуйидаги асосий мавзуларни ўз ичига олади: Муҳаммаднинг пайғамбарлик фаолияти ва ваҳий, Қуръон қисмларининг асоси (маккий ва маданий суралар, насх бўлган оятлар). Унда муаллиф томонидан Қуръонни анъанавий тарзда Макка ва Мадина даврларига бўлинган ҳолда ўрганилса-да, маккий суралар услубий ва мазмуний жиҳатдан таҳлил қилиниб яна уч даврга ажратилади. У Макка даврининг биринчи босқичи суралари қисқалиги, кўплаб қасам сўзлари ишлатилиши, пайғамбарлик мазмун-моҳияти ва бу билан мушрикларни қаноатлантиришга эътибори билан ажралиб туришини таъкидлайди. Иккинчи Макка даври сураларида ваъз ва огоҳлантириш услуби устун бўлгани, Аллоҳнинг ваъда ва таҳдидларининг рост эканлигини таъкидловчи маънолар юзага чиқади. Учинчи босқич эса, услуб жиҳатидан олдингисидан кўп фарқ қилмаслиги, кофирларга нисбатан таҳдидларнинг кучайиши билан ажралиб туриши айтилади. Иккинчи жилд қуйидаги асосий мавзуларни ўрганади: Ваҳийнинг Муҳаммад даврида ёзиб борилиши, сураларга бўлиш, расмий бўлмаган Қуръонни жамлаган саҳобийлар, Қуръон нусхалари, Зайд ибн Собитнинг дастлабки жамлаши, Усмон мусҳафидан бошқа мусҳафлар, Халифа Усмон даврида мусҳафнинг шаклланиши, Қуръоннинг муқаддас китоблар билан алоқаси, Муҳаммадийлик манбалари, Қуръоннинг шаклланиши, сура ва оятлар бўйича замонавий христиан тадқиқотлари кўрсаткичи. Унда Зайд ибн Собитнинг Қуръонни биринчи жамлаши, сўнг Усмон мусҳафининг жамланиш тарихи ривоятлар асосида таҳлил этилади ҳамда

Усмон мусҳафидан олдинги бошқа мусҳафлар билан қиёсий таҳлил қилинади. Унинг шаклланиш тарихи ва тартиби ривоятлар асосида муфассал ўрганилади. Мусҳафнинг айрим ўринлардаги ўзгартиришлар мавжуд деб қабул қилинган ҳолда изланиш олиб борилади.

Учинчи жилд Қуръон матни тарихи, муқаддима ва уч фаслдан иборат: биринчи фасл расм (Усмон мусҳафининг ёзилиш шакли), иккинчиси қироат, учинчи фасл Қуръон қўлёзмалари, унда яна Қуръоннинг қадимги қўлёзмалари намуналари бўлими келтирилган. Қуръон матнлари борасида изланиш олиб борилади. Қироатлар ҳамда Усмон мусҳафи расми бошқа мусҳафларга кўра ўқиш билан қиёсий таҳлил этилади. Қироат илми бўйича фаолият кўрсатган машҳур қорилар, қироат турлари ва хусусиятлари тадқиқ этилади ҳамда ўз давридаги Қуръон қўлёзма нусхалари тўғрисида сўз юритиш билан ниҳояланади.

3. Россияда қуръоншунослик

Россияда Қуръоннинг ўрганилиши 1453 йили Усмонли туркларнинг Константинополь (Истамбул) шаҳрини босиб олгандан кейин бошланган. XVII асрларда Россияда ислом дини ва Қуръон бўйича асосий манбалар юнон, лотин, поляк, немис, инглиз, француз ва бошқа ғарб тилларига таржима қилинган асарларни ташкил қилар эди. Ушбу асарларда асосан Қуръон, умуман, ислом динига нисбатан танқидий қараш устун бўлган.

1552 йили Иван Грозний Қозон хонлигини бўйсундиргач, Россиянинг қўшни мусулмон давлатлари маданияти, урф-одатлари, анъаналарини ўрганиши янги босқичга ўтди. XV–XVII асрларда Литвада Қуръоннинг илк бор шарқий славян нусхаси ёки белорус тилидаги таржимаси вужудга келди. Таржима Литва князлари хизматида бўлган бир гуруҳ татар зиёлилари томонидан амалга оширилган.

Пётр I даврига келиб, Россияда Қуръонни илмий ўрганиш, таржима қилиш ва уни тарқатиш кенг қамровли тарзда амалга оширилди. Бу соҳада у Голландия, Англия, Германия исломшунослик марказлари тажрибаларига таянди. Пётр I буйруғига биноан 1716 йили Петербургда Қуръоннинг рус тилига қилинган илк таржимаси чоп этилади. Рус тилига дипломат ва шарқшунос Андре дю Рие (1580–1660) томонидан амалга оширилган таржимаси ва 1647 йил Парижда, Германияда 5 марта чоп этилган таржима асосида яратилди.

Қуръон бўйича тўлиқроқ ахборотга эга бўлишни хоҳлаган Пётр I йирик давлат арбоби, олим, Германия Фанлар академиясининг фахрли аъзоси, Туркияда истиқомат қилиш натижасида ислом динини яхши тушунган, форс, араб, турк тилларини яхши эгаллаган исломшунос олим Дмитрий Кантемир (1673–1723) зиммасига Қуръон мазмунининг батафсил баёнини ва Муҳаммад (с.а.в.)нинг ҳаёт йўлларини ҳолис илмий ёритиб бериш вазифасини юклайди. Лотин тилидан таржима қилинган Дмитрий Кантемирнинг «Мусулмонлар китоби ёҳуд Муҳаммад динининг аҳволи» номли китоби 1722 йили Санкт-Петербургда чоп этилди.

Шарқда, хусусан, мусулмон ўлкаларида Россия манфаатларининг ўсиши оқибатида махсус кўчма араб шрифтли босмаҳоналар ташкил этилди. XVIII аср ўрталарига келиб, Қуръоннинг моҳиятини очиб берувчи ва илоҳий китоб эканлигини ёритувчи рус тилидаги асарлар, матбуот нашрларида ислом дини ва Қуръон ҳақида ғарб тилларидан таржима қилинган ҳамда асл нусхадан олинган маълумотлар, мақолалар сони кўпайиб борди.

Россия қуръоншунослиги тарихида янги босқич Екатерина II ҳукмронлик қилган давр билан боғлиқдир. Россиянинг турклар билан бўлиб ўтган жангларида қўлга киритилган ғалабалар, Қрим хонлигининг қўшиб олиниши ва бошқа мусулмон ўлкалари босиб олинганидан сўнг янгича ёндашув

зарурати пайдо бўлди. 1783 йили Қрим хонлиги қўшиб олингач, Россия ҳукумати мусулмонларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича йирик шаҳарлар, мусулмон ўлкаларида татар, форс, араб тилларини ўқитиш бўйича ўқув юртлари ташкил этиш ҳақида қарор қабул қилди. Россия олий ўқув юртлари қошида «Исломшунослик» марказлари ташкил этилиб, Қуръонни ўқиш ва унинг сураларини шарҳлаш бўйича ҳам дарслар киритилди. Натижада, XVIII–XIX асрларга келиб, Россияда исломга, Қуръонга нисбатан илмий ёндашув шакллана бошлади. Бунда Қозон Руҳоний Академияси мусулмон устоз ва талабалари илмий ишлари салмоқли ўрин тутди.

1787 йилга келиб Россияда, Петербург шаҳрида Екатерина II буйруғи билан биринчи бора Қуръоннинг арабча, Петербург нусхаси босмадан чиқарилди. Екатерина II фикри билан айтганда бу ҳаракатлар «ислом динига кириш ёки уни тарғиб этиш эмас, балки, мусулмонларни бирлаштириб турадиган ва ўзига тортадиган Қуръонга қўл солиб кўриш» эди. Қуръоннинг юқоридаги арабча нусхаси мулло Усмон Исмоил нусхаси асосида тайёрланиб, 1789–1798-йиллар мобайнида Петербургда 5 маротаба босмадан чиқди. 1802 йил император буйруғига асосан Петербургдаги араб шрифтидаги мусулмон типографияси Қозонга ўтказилди. Европада хусусан, Россия мусулмон ўлкаларида бу нусха Қозон нусхаси номи билан машҳур бўлди.

XVIII аср охирларида М.И.Веревкин Қуръоннинг Дю Гиен томонидан амалга оширилган французча таржимасидан рус тилига ўгириши Россияда фан ва адабиёт ривожига ижобий таъсир кўрсатди. Масалан, А.С.Пушкин, П.Я.Чаадаев, А.Н.Толстой, В.С.Соловьёв, М.А.Михайлов асарларида Қуръон таъсири намоён бўлди.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан Россияда Қуръонни ўрганиш Германия, Франция, Англиядаги изланиш ва ёндашувлардан фарқ қила бошлади. Бу даврда Россия таркибига киритилган

мусулмон ўлкаларининг мавжудлиги масалага ўзгартиришлар киритди. У ҳам бўлса, энди Россияда мусулмон халқлар билан бирмунча келишувга киришиш ва шу орқали ўз таъсирини сақлаб туриш мақсад қилинган эди. Бу даврда энди танқидий ёндашув билан бирга, илмий холислик асосида қараш пайдо бўла бошлаган эди.

1859 йилда, Қозон илоҳиёт академияси қошида очилган Шарқ тиллари кафедраси томонидан Қуръоннинг ҳукмий оятлари ҳақида хабар берувчи, ёки Қуръонда адабий, тарихий, ҳуқуқий диний соҳалар бўйича билдирилган оятларни шарҳлашга бағишланган китоб, яъни «Конкорданс» асари нашр этилади. Бу китоб муаллифи Қозон Университетида биринчи Форс кафедрасига асос солган форсшунос олим Мирзо Муҳаммад Али-Ҳожи Қосим ўғли Казембек (1802–1870) бўлиб, унинг Россияда яратган бу иши Россия исломшунослигининг фарбча талқин ва қарашлардан узоқлашишига имкон яратди.

1878 йили Қозон илоҳиёт академиясининг таниқли шарқшуноси, православ этиқодининг тарғиботчиси Г.С. Саблуков томонидан Қуръон араб тилидан рус тилига ўтирилди. Таржима фақат «Татар исломшунослиги» тажрибасига таянганлигига қарамасдан, миссионерлик, танқидий фикрларга асосланганлиги ва кенгайиб бораётган Чор Россияси манфаатларини, христианликни тарғиб этганлиги учун халқ орасида кенг танилди ва қайта-қайта нашр этилди.

Таниқли рус шарқшунос олими А.Б.Холидовнинг фикрича, бу даврда Россиянинг 8 та энг йирик шаҳарларида араб шрифтига асосланган типографиялар ташкил этилган. Ушбу типографиялар кўмагида 1787 йилдан то 1917 йилга қадар 172 та Қуръон, 191 та Қуръоннинг еттидан бири (ҳафтияк), юздан ортиқ Қуръоннинг алоҳида сураларига бағишланган тафсирларнинг нусхалари нашр этилган.

1917 йилги инқилобдан кейин то 1935 йилларга қадар, Россияда ҳокимият тепасига келган Советлар ҳукумати бу

борада Чор Россияси каби маълум маънода мусулмонлар билан келишиш йўлидан борган. Масалан, 1917 йили В.И.Ленин буйруғи билан 1869 йилда Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман томонидан Санкт-Петербург халқ кутубхонасига Самарқанддан олиб келинган Қуръоннинг энг қадимий Усмон мусхафини ўз диёрига қайтарилишини мисол қилиш мумкин. Шунингдек, инқилобдан кейин ҳам ижодий фаолият олиб борган В.В.Бартольд (1869–1930), Л.Е.Кримский (1871–1941), А.Ф. Шебунин (1867 йилда туғилган), И.Ю.Крачковский асарларида Россиядаги қуръоншунослик ривожига алоҳида бўлимлар ажратилган.

1921–1930-йиллар мобайнида И.Ю.Крачковский Қуръоннинг навбатдаги русча таржимасини яратади. Академик И.Ю.Крачковский 1951 йил вафот этган бўлса-да, таржима 1963 йилда нашр этилди. Мазкур иш араб филологик, тилшунослик нуқтаи назаридан ёритилганлиги учун илмийлик жиҳатдан барча русча Қуръон таржималаридан, қолаверса, бир қатор ғарб таржималаридан ҳам устунликка эга.

80-йиллардан кейин СССР ўз алоқаларини Яқин Шарқ ва Ўрта Шарқ мусулмон давлатлари билан мустақамлашга эътибор қарата бошлади. Эронда содир этилган ислом инқилоби, Яқин Шарқда вужудга келган диний фанатизм, фундаментализм, ваҳдобийлик ҳаракатларининг сиёсий тус олиши исломга нисбатан ёндашувга бирмунча ўзгартиришлар киритишни тақозо этди. Натижада, К.С.Кашталёва, П.А.Грязневич, М.Б.Пиотровский, С.М.Прозоров, Е.Резванлар каби олимлар етишиб чиқиб, қуръоншунослик бўйича рус исломшунослигининг намоёндалари бўлиш В.В.Бартольд, И.Ю.Крачковский, Л.Е.Кримский йўллариини тутдилар.

Л.И.Климович, В.А.Авксентьев, Р.Р.Мавмонтов, С.И.Жабборовлар эса, Қуръонни атеистик нуқтаи назардан ўрганишга ҳаракат қилдилар.

90-йиллардан кейин, СССРнинг парчаланиши оқибатида, Россия ва Марказий Осиё мусулмон ўлкаларига Эрон Ислом тарғибот маркази, Покистон, Саудия Арабистони, Туркия нашриётларида чоп этилган Қуръоннинг янги арабий босмалари кириб кела бошлади. Натижада ҳозирга келиб, Собиқ Иттифоқ мусулмон ўлкаларида 1990-йилларигача кенг тарқатилган Қуръоннинг Қозон, Тошкент, Коҳира нашрлари ўрнини ўқиш ва ёдлаш учун қулай бўлган янги нашрлар эгаллай бошлади.

Ҳозирги пайтда Қуръоннинг рус тилидаги таржималари кўп бўлишига қарамасдан, қўйидаги таржималар асосий ўрин тутиб келмоқда:

1. Қуръон таржимаси Дмитрий Николаевич Богуславский томонидан 1871 йилда қилинган бўлиб, араб тилидан рус тилига ўтирилган биринчи таржима деб тан олинди. Таржима кўпроқ бадийий услубда амалга оширилган, ўз даврида нашр этишга рухсат берилмаган бўлиб, 1995 йил Москвада нашрдан чиқди.

2. «Қуръон» (мусулмонларнинг қонун китоби)–Гордий Семёнович Саблуков таржимаси 1878 йили Қозонда, кейинчалик 1896, 1907, 1990, 1991 йилларда нашр этилди.

Гордий Семёнович Саблуков (1804–1880) таржимаси асл арабча нусхадан рус тилига ўтирилган иккинчи йирик таржима деб тан олинди. Лекин олим таржимасига миссионерлик нуқтаи назаридан ёндашиши оқибатида, Қуръон моҳиятини ёритишда кўпгина хатоларга йўл қўйган.

3. «Қуръон» – Игнатий Юлианович Крачковский (1883–1951) таржимаси илк бор 1963 йилда Москвада, кейинчалик 1986, 1989, 1990, 1991, 1998-йилларда қайта-қайта нашрдан чиққан. Таржима асл нусхадан рус тилига ўтирилган учинчи таржима бўлгани сабабли сўзма-сўз, маъноларига путур етказилмаган ҳолда қилинган. Таржимада Қуръонга нисбатан билдирилган салбий фикрларни бартараф этиш, холисона ёндашув кўзга ташланади. И.Ю.Крачковский академик ва араб адабиёти, тарихи, маданияти, тилини пухта билувчи филолог

ва шарқшунос олим эканлиги учун, унинг таржимаси илмий қиммат ва устунликка эга.

4. «Қуръон» – Валерия Михайловна Порохова таржимаси 1991, 1995, 1997-йиллар китоб шаклида нашр этилган. Таржиманинг бошқа таржималардан фарқли томони, таржимон таржимага шеърий услуб жиҳатидан ёндашганлигидадир. В.М.Порохова яратган таржима биринчи рус муслима аёли яратган таржимадир. 1997 йил Қоҳирада «ал-Азҳар» университети қошидаги Халқаро Исломшунослик Академияси қуръоншунослари бу таржима тўла ислом руҳиятида ёзилганлигини тан олдилар.

5. «Қуръон» – Муҳаммад Нури Усмонович Усмонов таржимаси (1924 йилда туғилган) 1995, 1999-йиллар Москвада нашр этилган. Олдинги таржималардан мусулмон олими ёзганлиги сабабли, ислом манбалари асосида яратилганлиги, илмийлиги, ўтган тафсир соҳаси олимлари тажрибаларига таянилганлиги билан ажралиб туради.

6. “Муқаддас Қуръон” номли таржима 5 йил давомида Эльмир Кулиев томонидан амалга оширилган бўлиб, 2002 йили Саудия Арабистонида, Мадина шаҳридаги Фаҳд Қуръон босмахонасида чоп этилган. Ушбу таржима ҳам мусулмон олими томонидан яратилгани сабабли ислом муфассирлари сўзлари ва нақлга асослангани билан ажралиб туради. Таржимон ушбу нашрни яратишда машҳур муфассирлардан Қуртубий, Ибн Касир каби олимларнинг тафсирларига таяниши билан бирга Крачковский ва Усмоновларнинг Қуръоннинг рус тилига таржималаридан истифода этган.

Ҳозирда Россияда Қуръоншунослик борасида кўплаб тадқиқотлар олиб борилмоқда. Уларнинг орасида Қуръонга нисбатан танқидий ёндашувлар ҳам ҳолисона муносабатлар ҳам мавжуд. Қуръоннинг таржималари орасида мусулмон олимлари томонидан амалга оширилганлари ҳам кенг тарқалаётганини кузатиш мумкин.

ҚУРЪОННИНГ ТАРКИБИЙ ТУЗИЛИШИ

1. Қуръон сура ва оятлари.

Ислом динининг муқаддас китоби “Қуръон” деб номланади. Араблар ва жами мусулмонлар “ал-Қуръонул-карим” деб номлашади. Немислар “Koran”, инглизлар “The Holy Quran”, французлар “Coran”, руслар “Коран” сифатида қабул қилганлар.

Қуръон ва унинг таркибий тузилиши бўйича бир нечта манба ва тадқиқотларда изланиш олиб борилган. Жумладан, Заркаший, Суютий, Манноъ Қаттон, Т. Нельдекеларнинг илмий асарларини зикр этиш мумкин.

Қуръон ислом динининг асосий манбаси бўлиб, ақида, шариат қонун-қоидалари, тарихий қиссалар, одоб-ахлоқ акс этган китобдир. У кейинги даврларда ислом динига оид турли илм ва фан йўналишларининг ажралиб чиқишига ижобий таъсир кўрсатган.

“Қуръон” сўзи “қараъа” – “ўқимоқ” сўзининг ўзаги бўлиб, у “мафъул” бўлиб, “ўқиладиган нарсаси” маъносини билдиради. Истилоҳий маъноси сифатида “Аллоҳнинг Муҳаммад (с.а.в.)га туширган, саҳифаларга ёзилган, тавотурлик даражасида нақл этилган, тиловати билан ибодат қилинадиган сўзидир”, деб таъриф берилган. У яна Қуръонда “Китоб”, “Фурқон”, “Зикр”, “Калом”, “Қавл”, “Танзил” номлари билан ҳам аталган. “Қуръон” сўзи 70 дан ортиқ оятларда келгани учун муқаддас китобнинг асосий номига айланган. Қуръон жамлангандан кейин “мусҳаф” деб ҳам атала бошланди.

Қуръон билан боғлиқ ибора “ваҳий” бўлиб, унинг луғавий маъноси “тез суръатда, махсус, махфий тарзда тегишли кишига

(ёки томонга) билим ва маълумотни билдириш”дир. Қуръонда “ваҳий” сўзи “васваса” маъносида жин ва шайтонларнинг бир-бирларига махфий тарзда маълумот бериши ҳамда “илҳом” маъносида Аллоҳнинг асалариларга йўл-йўриқ кўрсатганида, “амр” маъносида Исо ҳаворийларига нисбатан имон келтиришга буюрилганларида ишлатилган. Лекин “ваҳий” сўзи асосан Аллоҳ томонидан пайғамбарларга билдирган сўзларига нисбатан ишлатилган бўлиб, юқоридаги ҳолатларда илҳом ва васваса сифатида шарҳ берилган. Исломда ваҳий Пайғамбарга тушида ёки уйғоқлигида қалбида маънога эга сўзнинг фаришта кўринмаган ҳолда жо этилиши, Жаброил воситасида Пайғамбарга сўзлаши тушунилади.

“Сура” сўзи араб тилида “юқорилик”, “баландлик” маъноларини билдиради. Унинг келиб чиқиши бўйича турлича қарашлар мавжуд. Баъзилар унинг иврит тилидаги “шурах” (қатор) сўздан келиб чиққанини айтганлар. Яна бошқа қарашга кўра, бу сўз сурия тилидаги “шурта” “сурта” (ёзув) сўзларидан келиб чиққан. “Сура” сўзи “бошланиш, тугалланиш ва номларга эга камида уч оятдан иборат Қуръон қисмлари”га нисбатан қўлланилади.

“Оят” сўзининг маъноси эса, “белги” “аломат”, “мўъжиза”, “ҳужжат” маъноларини билдириб, “Қуръоннинг алоҳида, олдинги ва кейингиларидан узилган, бошланиши ва тугаши бўлган бўлаклари”га айтилади. Оят кўпинча бир жумлани ўз ичига олади. Шунингдек, оятда бир нечта жумла бўлиши ёки бир нечта оят бир жумлани ифодалаши мумкин. Оятларнинг белгиланиши ваҳий асосида бўлган деган қараш кўпчилик уламолар томонидан қабул қилинган. Ривоятга кўра, саҳобийлар Пайғамбар (с.а.в.)дан ваҳийни тинглаётганларида бироз тўхташ ва каломни вақтинча узишларидан билиб борганлар. Шунга биноан “оят” атамаси Қуръонда каломнинг ўзидан олдинги ёки кейингисидан узишда белги-аломат асосида бўлганидан келиб чиққан.

Ваҳийнинг тушиши баъзан муайян вақт кетма-кетлигида, баъзан узилишлар билан, баъзан бирор саволга жавоб сифатида, баъзан масала юзага келган ҳолатда, баъзан сабабсиз нозил бўлган.

Масалан: Масжидул ҳаром зиёрати вақтида Умар ибн Хаттоб Мақоми Иброҳимда намоз ўқишни жорий қилиш ҳақида Муҳаммад (с.а.в.)дан сўраганида, бу борада оят тушади ҳамда Мақоми Иброҳимда намоз ўқиш ҳар бир зиёратчининг умра ва ҳаж амалларини бажаришларида жорий этилади.

Оятлар ўнта, бешта, ёки ундан кам ёки кўпроқ ҳажмда тушган. Баъзан бир оятнинг ярми тушиб, кейин қолгани нозил бўлган. Узун суралардан Мурсалот, Сафф, Анъом суралари тўлиқ ҳолда тушган.

Ҳадис тўпламлари ва тафсир асарларида оятларнинг нозил бўлиш сабаби ҳақидаги ривоятнинг бир ёки бир нечта оятларга тегишли эканлиги уларнинг бир ёки бир нечта оят тарзида тушганини тасдиқлайди. Агар кўпчилик оятлар бир вақтда тушганда сабабун-нузул ҳақидаги ривоятларда улар зикр этилган бўлар эди.

Қуръон суралардан, улар эса, оятлардан таркиб топган. Сурага “боб” сифатида ҳам таъриф берилади. Лекин бу аниқ, равшан ифода эмас. Қорилар томонидан ёдлаш ва эслаб қолишга осон бўлиши учун қисмларга бўлинган. Рубъ (чорак), ҳизб (бўлим) ва жузъ (пора)ларга бўлиниб, Қуръон 240 рубъ, 60 ҳизб, 30 жузъдан иборат. 1 жузъ ҳозирги энг кўп тарқалган Мадина мусҳафида 20 бетни, 1 ҳизб 10 бетни, 1 рубъ 2,5 бет ва ундан ортиқроқни ташкил қилади. Қуръонни айнан шундай тақсимлаш кўпчилик томонидан ишлатилади.

Шу каби бундан бошқа тақсимлаш ҳам мавжуд. Масалан: суралар ҳажмига кўра 4 қисмга бўлинади:

1. Сабъ тувол—Ётти узун суралар. Улар: Бақара, Оли Имрон, Нисо, Моида, Анъом, Аъроф, Тавба.

2. Миъун–Юзликлар. Улар: Етти узун сурадан кейинги юзга яқин оят ёки ундан ортиқ суралар. Юнус сурасидан Намл сурасигача бўлган қисм.

3. Масоний. Юзликлардан кейинги туркум суралар. “Иккиликлар” маъносидаги бу туркумнинг номланишига сабаб уларда икки жиҳатнинг, яъни мўминларга неъмат ваъди (ваъдаси) ва имон келтирганларга ваъийд (яъни азоб ваъдаси) маъносидаги оятлар биргаликда келишидир. Бу “Қасас” сурасидан “Хужурот” гача бўлган қисмни қамраб олади.

4. Муфассал (“узилган”). Масонийлардан кейинги туркум суралар. “Муфассал” деб номланишининг сабаби сураларнинг қисқалиги учун “басмала” билан тез-тез узилиб туришидандир. Ушбу суралар туркумининг бошланиши “Қоф” сурасидан то “Нос” сурасигачадир.

Яна бошқа ривоятларда ўзгача таркибга бўлингани ҳақида ҳам қарашлар мавжуд. Абу Довуд ва Ибн Можа сунанларида Авс ибн Ҳузайфадан шундай ривоят қилинади: “Саҳобийлардан Қуръонни қандай тарзда қисмларга бўласиз, деб сўрадим. Улар: 3 та, 5 та, 7 та, 9 та, 11 та, 13 та сураликка сўнг эса муфассал қисмга бўламиз дейишди”. Шунга кўра, 48 та сура бўлингандан сўнг, алоҳида муфассал деб аталган сураларга бўлиниши айтилмоқда. 48-сура “Хужурот” сураси билан тугайди. 49 – “Қоф” сурасидан 114 – “Нос” сурасигача муфассал қисмини қамраб олади.

Қуръон сураларининг ҳар бирининг номи бор, айримларининг номи икки ва ундан ортиқ. Кўпчилигига фақат биттадан ном берилган. (1-илова).

Сураларнинг номланиши ўзига хос услубда амалга оширилган. Масалан, энг узун сура бўлмиш “Бақара” (“Сигир”) сурасида сигир ҳақидаги воқеа бир ўринда зикр этилган. Шу каби “Наҳл” (“Асалари”) сурасида асалари бир ўринда ва у билан боғлиқ хабар бир нечта оятлардагина зикр этилган.

Қуръондаги суралар сони 114 та бўлиб, (Ҳафсининг Осимдан қилган ривоятига кўра) жами оятлар 6236 тадир. Сўзлар 77937 та, ҳарфлар эса, 323015 тани ташкил қилади. Энг узун сура “Бақара” сураси бўлиб, 286 оятдан иборат, энг қисқаси эса, 3 оятдан иборат “Кавсар”дир. Энг узун оят “Бақара” сурасининг 282-ояти бўлиб, унда 128 та сўз, 540 та ҳарф ишлатилган. Энг қисқаси “Ваз зуҳа” (Зуҳо: 1) ва “Вал фажр” (Фажр:1) оятларидир, иккаласида 5 тадан ҳарф, ёзилишда 6 тадир.

Энг биринчи нозил бўлган оят “Алақ” сурасининг дастлабки 5 ояти, энг охирги нозил бўлган оят “Бақара” сурасининг 281-оятидир. Шу каби энг сўнги нозил бўлган оят “Тавба” сурасининг охирги 128–129- оятлари деган қараш ҳам, “Моид” сурасининг 3-оятидир, деган қараш ҳам мавжуд.

Суралар Қуръонда ҳажмига кўра тартибланган. Узун суралар Қуръоннинг бошларида, қисқалари кейинги ўринларда жойлаштирилган. Лекин бу мутлақ ёндашув бўлмай, айрим истиснолар мавжуд. Масалан, 13, 14-суралар жойлашган ўрнига нисбатан анча қисқа, яна 40 дан 46 рақамгача “ҳомим” (ҳавомим) ҳарфлари билан бошланган суралар бир жойда жамлангани боис бўлса керак, уларнинг орасидаги ҳажми кичик бўлган 44, 45-суралар жойлашган ўрнига нисбатан анча қисқа бўлиб, кейинги ўринлардаги узунроқ суралардан олдинга чиқарилган.

Сураларнинг тартибланиши саҳобийларнинг ижтиҳоди билан ёки Пайғамбар (с.а.в.) томонларидан белгиланганлиги олимлар томонидан баҳс-мунозара қилинган. Биринчи қарашга кўра, ҳозирги суралар тартиби ваҳий асосида белгиланган. Лекин айрим сураларнинг тартиби аниқ бўлмаганлиги саҳобийларга мансуб ривоятларда келган. Шунга кўра, бу қараш кўпчилик олимлар томонидан қабул қилинмаган.

Иккинчи қарашга кўра, айрим суралар тартиби ваҳий асосида, кўпчилиги саҳобийлар ижтиҳодига кўра амалга

оширилган. Муфассир Ибн Атийянинг қарашига кўра, етти узун сура, 2 дан 9 гача ва еттита “ҳомим” билан бошланувчи 40–46 рақамли суралар, муфассал қисмини қамраб олувчи 49 дан 114 гача суралар Пайғамбар (с.а.в.) даврларида кетма-кетлиги аниқ бўлган. Муҳаддис Байҳақий қарашига кўра, “Анфол” ва “Тавба” сураларининг жойлаштирилиши ҳақидаги ривоят мавжудлигига кўра, фақат шу икки сура тартиби саҳобийлар ҳукмига ҳавола қилинган. Суютий ушбу тартиб қисман Пайғамбар (с.а.в.) томонларидан, қолгани саҳобийлар ижтиҳоди асосида амалга оширилган, деган қарашни қўллаб-қувватлаган.

Учинчи қарашга кўра, барча сураларнинг тартибланиши саҳобийларнинг ижтиҳоди билан бўлган. Бу Имом Молик ибн Анас ва бошқа айрим уламолар қарашидир.

Сураларнинг нозил бўлиш тартиби ҳозирда таяниладиган Усмон мусҳафи тартибидан фарқ қилади. (2-илова).

Қуръон сураларидаги оятлар сони қироат соҳибларининг наздида турлича бўлиши мумкин. Оятлар сони турлиликка кўра уч қисмга бўлинади:

1. Суралардаги оятлар сонининг умумий ва тафсилий жиҳатдан фарқланмаслиги қисми. Бунга 40 та сура киради. Бу сураларнинг оятлари сони барча қорилар наздида ихтилофсиз бир хил. Яъни оятларнинг бўлинишида ҳам ихтилоф қилинмаган (3-илова).

2. Тафсилий жиҳатдан фарқланиб, жами сони қорилар наздида тенг ҳисобланган суралар. Яъни суралардаги оятларни бўлишда турлича ёндашувларни қамраб олади.

1). Қасас (88 оятдан иборат) сурасида Куфа қорилари (Ҳамза, Кисойй, Осим) “То син мим” ни оят, қолган қорилар унинг ўрнига “Умматум минан нос яскун” (Қасас: 22) ни алоҳида оят қилиб ажратганлар.

2). Анкабут (69 оятдан иборат) сурасидаги “алиф лам мим” ни Куфа қорилари оят деб қабул қилганлар,

басралик қорилар унинг ўрнига “мухлисийна лаҳуд дийн” (Анкабут: 65)ни алоҳида оят деб қабул қилганлар, шомлик қорилар (Ибн Омир) эса, “ва тақтаъунаса сабийл”ни алоҳида оят санаганлар.

3). Жин (28 оятдан иборат) сурасидаги “Лан южийруний миналлоҳи аҳад” (Жин: 22) оятини маккалик қорилар оят деб ажратганлар, қолганлар эса унинг ўрнига “Лан ажиду мин дуниҳи мултаҳидан” (Жин: 22) алоҳида оят деб қабул қилганлар.

4). Аср (3 оятдан иборат) сураси бўйича Мадина қориларидан (Нофеъ) ташқари ҳамма қорилар “вал аср”ни алоҳида оят деганлар. Мадина қорилари “ва тавасов бил ҳаққ”ни алоҳида оят деганлар.

3. Тафсилий ва умумий сон жиҳатидан ихтилоф қилинган суралар турига 70 та сура киради. Масалан, Фотиҳа сураси кўпчилик қорилар томонидан 7 оятдан иборатлиги таъкидланган. Куфа ва Макка қорилари “басмала”ни бу сура таркибига киритиб, “анъамта алайҳим”ни алоҳида оят санамайдилар. Қолганлари эса бунинг аксини қиладилар. Сурадаги оятларнинг умумий сони бўйича Ҳасан уни 8 оятдан иборат деб, “басмала”ни ҳам, “анъамта алайҳим”ни ҳам алоҳида оят сифатида ҳисоблайди. Яна баъзи қорилар юқоридагиларни алоҳида оят санамай, уларнинг сони 6 та деганлар. Яна баъзилар юқоридаги иккитани ва “ийяка натбуду”ни ҳам алоҳида оят санаб, сура 9 оятдан иборат дейдилар.

Шу каби қорилар ўртасида сураларнинг оятлари сонидан ихтилофлар юзага келган бўлиб, бунда баъзи қорилар наздида бир ёки икки оят ортиқ ёки кам деб эмас, балки сурадаги оятларни бўлиш ва тақсимлашдаги турлилик тушунилади (3-илова).

2. Маккий ва маданий суралар, оятлар

Қуръоннинг нозил бўлиш давлари мавзуси ўрта аср олимлари томонидан кенг ўрганилган ҳамда ҳозирги давр тадқиқотчиларининг ҳам диққат-эътиборларида бўлиб келмоқда. Манба ва тадқиқотларда ваҳийнинг нозил бўлиш давларига алоҳида бўлимларнинг бағишланиши бунга мисол бўла олади. Лекин тадқиқотларда маккийлик ва маданийлик масаласи Қуръоннинг даврларда нозил бўлиши жиҳатидан ўрганилиб, унга жой ва муҳит нуқтаи назаридан ўрганишга камроқ эътибор берилган.

Ислом манбаларида Қуръоннинг нозил бўлиши Муҳаммад (с.а.в.) 41 ёшдаликларида 17 рамазон 611 йилдан бошлангани ҳамда вафотларига 10 кундан 80 кунгача қолганига қадар давом этгани айтилган.

Қуръоннинг аввал асосий қисми Маккада, сўнг Мадинада нозил бўлган. Маккада “Алақ” сурасининг биринчи бешта ояти нозил бўлиши билан бошланган. Сўнг ваҳй 3 йил давомида тўхтаган, кейин Нун, Муззаммил, Муддассир суралари билан давом этган.

Шунга кўра, Қуръон икки даврда: биринчи Макка даврида 12 йил 5 ой 13 кун, Мадина даврида эса, 9 йил 9 ой 9 кун, жами 22 йил, 2 ой 22 кун давомида нозил бўлган. Бироқ, Қуръони карим биринчи ваҳий тушгандан кейин уч йил давомида тўхтагани айирилса, 19 йил давомида нозил бўлгани келиб чиқади.

Қуръон сураларининг кўпчилиги кундузи ва Муҳаммад (с.а.в.) Макка ёки Мадинада муқим бўлиб, сафарда бўлмаган ҳолатларида нозил бўлган.

Маккий ва маданий суралар Қуръон илмларида алоҳида ўрин тутади. Қисқача таъриф бериб айтилганда, маккий суралар асосан яккахудоликка чақириш, тавҳид мавзусини қамраб олган бўлса, маданий сураларда шаръий ҳукмлар асосий ўрин тутади.

Мусулмон олимлари томонидан маккий, маданий сура ва оятлар ажратилган. Бу илмнинг эътибор бериб ўрганилишининг сабаби Макка давридаги сура ва оятларни билиш насх ҳолатини аниқлашда кўмак бериши учундир.

Шу боис, ислом динининг илк даврларидан бу илмни билиш, оят ва сураларнинг нозил бўлиш жойи, замонига қараб ажратишга эътибор қаратилган. Муҳаммад (с.а.в.) томонларидан сура ва оятларнинг маккий ва маданийлиги ҳақида айтилган ривоятлар мавжуд эмас. Бироқ бу билим саҳобийларнинг айтган сўзлари ва қарашлари асосида шаклланган.

Маккий ва маданийлик ҳолати бўйича асосан қуйидаги таърифлар мавжуд:

1. Маккий сура ва оятлар ҳижратдан олдин тушганларини, гарчи айримлари Маккада нозил бўлмаган бўлса ҳам қамраб олади. Маданий суралар эса, ҳижратдан кейин нозил бўлган барча сураларни, гарчи Макка фатҳи вақтида нозил бўлган бўлса ҳам қамраб олади.
2. Маккий сура ва оятлар ҳижратдан кейин нозил бўлса ҳам нозил бўлиш жойига қатъий риоя этган ҳолда маккий саналади, маданий эса барча Мадинада нозил бўлган ваҳийни қамраб олади. Макка деганда, унинг атрофи ҳам, Мино, Арафот, Муздалифалар ҳам киради. Маданийга унинг атрофидаги Бадр, Уҳуд кабилар ҳам киради.
3. Маккий деганда Макка аҳлига хитоб қилинган суралар, маданий деганда эса, Мадина аҳлига хитоб қилинган суралар тушунилади.

Юқоридаги қарашлар орасида ҳижратгача ва ҳижратдан кейин нозил бўлиши нуқтаи назаридан маккийлик ва маданийликка ажратиш кўпчилик уламолар томонидан қабул қилинган ҳамда бу тасниф мантиқан мақбул бўлгани учун кейинги даврларда қабул этилди.

Энг кенг тарқалган қарашга кўра, маккий суралар 86 та, маданий суралар 28 та. Маккий оятлар 4603 та, маданий оятлар 1633 та. Шунга кўра, Қуръоннинг деярли тўртдан уч қисми Маккада, тўртдан бир қисмидан ортиқроғи Мадинада нозил бўлган. Фоиз ҳисобида тақрибан 74% –26%.

Маккий ва маданий суралар ҳақида ҳадис тўпламларида маълумотлар мавжуд. Ушбу ривоятларда баъзан бир нечта суралар, баъзан айримлари қаерда нозил бўлганлиги зикр этилади.

Суютий “Итқон” асарида Ибн Аббос ривоятини келтиради: “Мадинада Бақара, Оли Имрон, Нисо, Моида, Анфол, Тавба, Ҳаж, Нур, Аҳзоб, Муҳаммад, Фатҳ, Ҳадид, Мужодала, Ҳашр, Мумтаҳина, Сафф, Тағобун, Талоқ, Таҳрим, Фажр, Лайл, Қадр, Баййина, Зилзила, Наср суралари нозил бўлган”.

Шу каби ривоятларда бу борада турлича сўзлар нақл этилган бўлиб, кўпчилик қарашларни таҳлил этиш, уларнинг ровийларини аниқлаш орқали ҳозирги кунимиздаги тўхтамга келинган.

Маккий ва маданий оят, сураларни ажратиш ривоят асосида ҳамда уларнинг қамраб олган мавзуси, услубига қараб ажратилади. Шунинг учун бу борадаги рақамлар қисман тахминийдир. Аслида барча уламолар томонидан маданийлиги бир овоздан маъқулланган суралар 18 та, улар: Бақара, Оли Имрон, Нисо, Моида, Анфол, Тавба, Нур, Аҳзоб, Фатҳ, Хужурот, Ҳадид, Мужодала, Ҳашр, Мумтаҳина, Жумъа, Мунофиқун, Талоқ, Таҳрим.

Маданийлиги бўйича уламолар ўртасида ихтилофли бўлган 21 сура қуйидагилар бўлиб, ушбу сураларнинг ҳаммасини устида ҳам жиддий баҳс-мунозара бўлмаган:

Фотиҳа, Раъд, Наҳл, Ҳаж, Анкабут, Муҳаммад, Раҳмон, Сафф, Тағобун, Инсон, Абаса, Мутаффифун, Фажр, Лайл, Қадр, Баййина, Залзала, Наср, Ихлос, Фалақ, Нос.

Қолган 75 суранинг маккийлиги баҳс-мунозарасиз қабул этилган.

Манбаларда нозил бўлиш жойи аниқ кўрсатилмаган суралардан: Раъд, Муҳаммад, Раҳмон, Сафф, Тағобун, Инсон, Баййина, Залзала, Наср, Фалақ ва Нос суралари кейинги тадқиқотларда маданий суралар сифатида қабул қилинган. Шунда Маккада 86 та ҳамда қуйидаги 28 сура Мадинада нозил бўлганлиги аён бўлади:

№	Сура номи	Сура рақами	№	Сура номи	Сура рақами
1.	Бақара	2	15.	Ҳадид	57
2.	Оли Имрон	3	16.	Мужодала	58
3.	Нисо	4	17.	Ҳашр	59
4.	Моида	5	18.	Мумтаҳана	60
5.	Анфол	8	19.	Сафф	61
6.	Тавба	9	20.	Жумъа	62
7.	Раъд	13	21.	Мунофиқун	63
8.	Ҳаж	22	22.	Тағобун	64
9.	Нур	24	23.	Талоқ	65
10.	Аҳзоб	33	24.	Таҳрим	66
11.	Муҳаммад	47	25.	Инсон	76
12.	Фатҳ	48	26.	Баййина	98
13.	Ҳужурот	49	27.	Залзала	99
14.	Ар-Раҳмон	55	28.	Наср	110

Юқоридаги ихтилоф ва мунозаралар туфайли кўпчилик Қуръон илмларига оид асарларда турли рақамлар келтирилади. Уларнинг орасида маккий ва маданий суралар нисбатини 85/29, 87/27 деган қарашлар ҳам бир нечта уламолар томонидан қўллаб-қувватланган.

Қуръоннинг маккий сураларида маданий оятлар ҳамда аксинча маданийларида маккий оятлар мавжуд. Маккада нозил бўлган суралар таркибига маданий оятларнинг киритилиш ҳолати кўпроқ бўлиб, аксинча,

Мадинада нозил бўлган суралар таркибига маккий оятлар камроқ киритилган. Бу ҳолатлар бир нечта оятлар устида кечаётганини гувоҳи бўлишимиз мумкин (4-илова).

XIX асрда европалик олимлар бу борада янгича қарашни илгари сурганлар. Айниқса, Т. Нёльдеке ўзининг тадқиқотида Макка ва Мадинада нозил бўлган сураларни мусулмон олимларининг анъанавий услуби каби ажратган бўлса-да, у Макка даврини яна уч даврга бўлади. Унга кўра, биринчи даврга асосан қасам билан бошланган сураларни киритади. Иккинчи даврга бироз узунроқ сураларни киритиб, Аллоҳнинг барча нарсага қодирлиги баён этилган суралар, қиссалар, Муҳаммад (с.а.в.) нинг фаолияти бошқа пайғамбарлар каби эканлиги, унга эргашганларнинг ҳолати бошқа пайғамбарлар эргашувчилари каби эканлиги айтилади. Учинчи даврда илгариги суралар хусусиятлари янада аниқроқ баён этилади, пайғамбарлар қиссалари тақрорланиб, қўшимчалар қилинади.

Бундай бўлишда у асосан сураларнинг услубларига таянади ҳамда унинг тадқиқотида маккий суралар орасида маданий оятларнинг бўлиши ёки маданий суралар таркибида маккий оятларнинг бўлиши истисно ҳолатларда эканлиги таъкидланади.

Маккий ва маданий сураларни ажратиш ривоятлар асосида аниқланиши билан бирга, уларнинг услублари бўйича ҳам ўрганилади. Мусулмон уламолари томонидан бу борада айрим қоидалар ишлаб чиқилган:

1. Сажда ояти мавжуд суралар маккийдир.
2. “Қалло” сўзи ишлатилган суралар маккийдир.
3. Бақарадан ташқари пайғамбарлар қиссаси ва ўтган қавмлар ҳақидаги қиссалар мавжуд суралар маккийдир.
4. Бақарадан ташқари Одам ва Иблис зикр этилган ҳар бир сура маккийдир.
5. Ҳаж сурасидан ташқари “Я айюҳаллазийна оману” ояти бўлмай “Я айюҳаннос” сўзлари мавжуд суралар маккийдир.

6. Агар сурада фикҳий ҳукмлар, қоидалар келган бўлса у маданийдир.
7. Агар сурада мунофиқлар ҳақида сўз юритилган бўлса, у маданийдир. Фақат маккий “Анкабут” сурасининг 1 дан 11-оятгача бўлган қисмида мунофиқлар зикр этилган бўлиб, ушбу оятлар Мадинада нозил бўлган.
8. “Я айюҳал лазийна оману” сўзлари билан бошланган сура маданийдир.
9. Маданий суралар узун бўлади.
10. Маданий суралар сўзлари осон ва кўпинча кам ишлатиладиган сўзлар келмайди.
11. Аҳли китоблар билан баҳс-мунозараларда кучли ҳужжатлар келтирилиши ва босиқлик услуби суранинг маданийлигини билдиради.

Қуръон нозил бўлиши тартибига кўра эмас, балки нозил бўлган оятлар мажмуаси ёки оятлар кўрсатма асосида ҳамда қисман саҳобийлар ижтиҳоди билан тартибга солинган. Натижада, Усмон мусҳафи ва у асосда ҳозирги кунимиз мусҳафи тартиби шаклланган.

Маккий, маданий сура ва оятларни аниқлаш илк даврлардаги ривоятларда тўлиқ ва мукаммал зикр этилмагани боис, бу борада ҳозирга қадар ҳам айрим тадқиқотларда ихтилофлар юзага чиқиб туради. Ҳозирги кундаги Мадинада чоп этилаётган Мусҳаф маккий ва маданий сураларни ажратиш бўйича бир тўхтамга келишда кўмак бермоқда.

ҚУРЪОННИНГ ЖАМЛАНИШИ

Қуръоннинг жамланиш тарихи бўйича бир нечта асар ва тадқиқотларда изланилган. Булар қаторида Суютий, Заркаший ҳамда ўтган асрда Али ибн Сулаймон Абийд, Иброҳим Абёрий, Муҳаммад Шаръий Абу Зайд, ғарб тадқиқотчиларидан Т. Нельдеке, И. Гольдциер, Р. Белл ва В.М. Уотт тадқиқотларини зикр этиш мумкин.

Қуръоннинг жамланиши илк даврда уч босқичда амалга ошган. Биринчи босқичда Муҳаммад (с.а.в.) ҳаётлик чоғларида тери, хурмо дарахти пўстлоғи, тош, суяк каби нарсаларга ёзилган. Иккинчи босқичда Ямома жангидан кейин Умар ибн Хаттобнинг таклифига кўра Абу Бакр буйруғи билан Зайд ибн Собит саҳифаларга ёзиб жамлайди. Учинчи босқичда Ҳузайфа ибн Ямоннинг Усмон ибн Аффонга Қуръоннинг турлича ўқилиши кишилар орасида адоватни кучайтираётгани ҳақидаги хабаридан сўнг Усмон яна Зайд ибн Собит ва бир нечта саҳобийларга Қуръонни жамлаш ишини топширади.

Жамланишнинг умумий даврларга бўлинишини қисқача тарзда юқоридагидек баён этиш мумкин. Қуръон тарихи, Қуръон илмларига бағишланган асарларда ушбу давр баъзи фарқланишлар билан кенгроқ баён этишга ҳаракат қилинади. Айтиб ўтиш лозимки, бу даврни ёритиш борасида анча салмоқли ишлар қилиниши билан бирга, ҳали очиб беришга эҳтиёж бўлган ўринлар ҳам мавжуд. Чунки жамланиш жараёни ёритилган ривоятлар кўпчиликни ташкил этса ҳам, айрим ҳолатлар тўлалигича ёритилмаган. Балки, баъзи масалаларга ойдинлик кирита олиш муаммо бўлиб қолавериши мумкин.

1-босқич. Муҳаммад (с.а.в.) даврларида

Қуръоннинг жамланиши.

Бу давр Муҳаммад (с.а.в.) ҳаётлик даврларини ўз ичига олиб, Қуръоннинг айрим ашёларга ёзиб борилиши, унинг тарқоқ ҳолда бўлганлиги ҳамда асосан кишиларнинг ёдида сақланганлиги билан ажралиб туради.

Макка давриданоқ Қуръон саҳифалар ва турли ашёларга ёзиб борилгани қайд этилган ривоятлар мавжуд. Умуман, Қуръоннинг ўзида “китоб”, “қиртос”, “саҳифа” каби сўзларнинг ишлатилгани бу тушунчаларнинг арабларга яхши маълумлиги ва уларда бу нарсаларнинг ишлатилганини билдиради. Масалан:

Ёзув маъносида ишлатилган сўз	Оят	Оятнинг таржимаси	Сура ва оят рақами
Саҳифа	رَسُولٌ مِنَ اللَّهِ يَتْلُو صُحُفًا مُطَهَّرَةً	Аллоҳ томонидан юборилган пайғамбар пок саҳифаларни ўқимоқда	Баййина (98): 2
Ёзиладиган наrsa	يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السِّجِلِ لِلْكِتَابِ	У кунда осмонни ёзув учун китоб (қоғозни) ёйиб қўйгандек ёямиз	Анбиё (21): 104
Қиртос	وَلَوْ نَزَّلْنَاهُ عَلَيْكَ كِتَابًا فِي قِرْطَاسٍ فَلَمَسُوهُ بِأَيْدِيهِمْ لَقَالِ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ	Агар сизга қоғозда ёзилган ёзув туширганимизда қўллари билан ушлаб кўриб, куфр келтирганлар “бу сеҳрдан бошқа наrsa эмас”, дердилар.	Анъом (6): 7

Шунингдек, ҳадис тўпламларида жумладан, Ҳокимнинг “Мустадрок” асарида Макка даврида ёзувлар ва ашёларнинг ишлатилгани тасдиқланган: Умар ибн Хаттобнинг исломни қабул қилиши ҳақидаги ривоятга кўра, у синглиси Фотиманинг

уйида бир саҳифани (тери ёки қоғоз) кўриб қолади ва унда ёзилган оятларни ўқийди. Умар ўша даврда Маккада ўқишни биладиган камчилик кишилардан бири бўлган. Яна бир ривоятда жоҳилият даврида Лабийд ибн Рабиъа исмли шоирнинг исломни қабул қилиши ҳам юқоридаги ривоятга ўхшаш. Лабийднинг шеърий қасидаси араб шаҳарларида шуҳрат қозонади. Бошқа шоирлар унга тенг келадиган шеър тақдим этолмайдилар. Шунда Қуръондан айрим суралар унинг шеърий қасидаси ёнига илиб қўйилади. Буни ўқиган Лабийд Қуръоннинг инсон сўзи эмаслигини айтиб исломни қабул қилади. Бу каби ривоятлар исломнинг илк давлариданоқ Қуръон ёзиб борилаганини билдиради.

Ҳижратдан кейинги даврда Қуръоннинг ёзиб борилиши ва жамланишига доир Зайд ибн Собитнинг сўзи эътиборга молик: “Биз Пайғамбар (с.а.в.) ҳузурларида тери бўлакларига Қуръонни ёзар эдик”. (Ҳоким “Мустадрак”). Яна унинг ривоят қилишича, “Расулulloҳ (с.а.в.) ҳузурларида ваҳийни ёзиб борар эдим. У киши менга ёзиб бўлганимдан сўнг “Ўқи!” дер эдилар. Мен ўқир эдим. Агар бирор нарса тушиб қолган бўлса тўғрилар эдилар”. Муслим ривоят қилишича, “Расулulloҳ (с.а.в.): Мендан Қуръондан бошқа нарсани ёзиб борманглар”, деганлар.

Ушбу даврда Муҳаммад (с.а.в.)га котиблик қилганлар Абдуллоҳ ибн Арқам, Зайд ибн Собит, Жаъфар, Умар, Усмон, Муғйира, Муовия, Холид ибн Саъийд ибн Ослар ҳисобланади.

Қуръоннинг тартибланиши ҳам илк давлардан амалга оширилган. Чунки Усмон (р.а.)дан қилинган ривоятга кўра, Муҳаммад (с.а.в.) нозил бўлган сура ва оятларни қаерга қўйишни кўрсатиб берганлар. (Абу Довуд, Нисой, Термизий, Аҳмад, Ҳоким). Шу каби Муслим саҳиҳида Абу Саъийд Худрийнинг Муҳаммад (с.а.в.)дан қуйидаги ҳадиси ривоят қилинади:

“Мендан Қуръондан бошқа нарсани ёзиб борманглар. Кимки Қуръондан бошқа нарсани ёзган бўлса ўчириб

ташласин. Менинг сўзларимни (суннатимни) бошқаларга (оғзаки) айтишингизда гуноҳ йўқ...”

Бухорийнинг “Саҳиҳ”идаги ривоятга кўра, Муҳаммад Пайғамбар (с.а.в) ўқиш ва ёзишни кейинчалик ўрганганлар дейиш мумкин. Ҳудайбия сулҳини тузишда “Муҳаммад Расулуллоҳ ва Суҳайл ибн Амр томонларидан тузилган шартнома” дейилган ўринга Макка мушриклари эътироз билдириб, “агар Пайғамбар бўлганингда сенга қарши урушмаган бўлар эдик, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ деб ёз”, дейишган, шунда бу ерда ҳозир бўлган Али ибн Абу Толибга “Расулуллоҳ” сўзини ўчиришни буюрганлар, бироқ Али бунга кўнмаган, сўнг ўзлари ўчириб, яхши ёзишни билмасалар ҳам “Муҳаммад ибн Абдуллоҳ” деб ёзганлар. Ушбу тўпламда ҳам, бошқа ҳадис тўпламларида ҳам мазкур воқеа бироз турлилик билан зикр этилган. Айримларига кўра, ўзлари ёзганлари аниқ ифодаланмаган, Алидан қўлларини ўша ёзув устига қўйишларини сўраганлар, сўнг сўзни ўчирганлар.

Ҳадис тўпламларида юқоридаги ривоятдан ташқари у кишининг бирор хат ёки ваҳийни ёзганлари ҳақида маълумот учрамайди.

Илк даврда Қуръоннинг ёзиб борилиши турли ашёларда, жумладан, қоғозда қайд этилган бўлиб, бироқ унинг яхлит жамланиши амалга оширилмаган. Бунга сабаб сифатида, Пайғамбар (с.а.в)нинг ҳаётликлари сабабли унинг нозил бўлиши давом этиши мумкинлиги, насх бўлиш ҳолати эҳтимоли борлиги кабиларни кўрсатиш мумкин.

2-босқич. Абу Бакр (р.а.) даврларида Қуръоннинг ёзма яхлит ҳолга келтирилиши

632 йил Ямома жангидан сўнг Умар ибн Хаттоб ушбу давр учун янгича ёндашувни кўтариб чиқди. У ҳам бўлса, Қуръонни ёзма равишда жамлаш зарурлиги ғояси эди.

Бухорийнинг “Саҳиҳ”ида келтирилган ривоятга кўра, Умар ибн Хаттоб Абу Бакр ҳузурига келиб, Ямома куни бўлган жангда кўп қорилар ҳалок бўлгани, Қуръонни билган кишиларнинг вафоти уни ёддан кўтарилишига олиб келиши мумкинлигини айтиб, жамлаш таклифини беради. Сўнг Зайд ибн Собит чақиртирилиб, унга Муҳаммад (с.а.в.)га тушган ваҳийнинг ёзувчиси бўлганлиги учун Қуръонни жамлаш иши топширилади. Зайд ибн Собит бунга тезда розилик бермагандан сўнг Абу Бакр унга “сен бир ёш йигитсан, сени айбламаймиз”, деган. Сўнг у кўниб, дарахт пўстлоғи, тошларда ёзилган ҳамда кишилар ёдидаги Қуръон оятларини саҳифаларга ёзиб, жамлай бошлайди.

Ривоятга кўра, Абу Бакр (р.а.) давридаги дастлабки ёзма жамланишга Қуръонни ёд билганларнинг вафоти, унинг кишилар онгидан кўтарилиш хавфи сабаб бўлган. Чунки Ислом тарихига оид манбаларда ушбу жангда 70 нафар Қуръонни ёд олган кишилар вафот этгани нақд этилади.

Жараён қандай кечганлиги борасида ривоятлар камчиликни ташкил қилади. Уларга кўра, Абу Бакр Умар ибн Хаттоб ва Зайд ибн Собитга масжид олдида ўтиришлари ва Қуръондан деб ҳисобланган оят ва сураларни икки гувоҳ бўлган ҳолатдагина қабул қилиб, жамлашларини буюради.

Айрим ўринларда келтирилган маълумотларга кўра, Зайд ибн Собит “Лақод жаакум...” (Тавба: 128) оятини Ҳузайма ибн Собит ал-Ансорийдан топгани ва уни Тавба сурасига киритгани, яна бошқа ривоятда “Минал муъминийн рижалун садақу ма ʼаҳадуллоҳа алайҳи” (Аҳзоб: 23) оятини қидириб, Абу Ҳузайма ал-Ансорийдан топгани ва Аҳзоб сурасига киритгани айtilган.

Агар илгариги даврдаги жамланиш ҳақидаги ривоятларни ҳисобга олинса, тери, тош, пўстлоқ каби турли ашёларга ёзилган Қуръон суралари бу даврда қоғоз саҳифаларга кўчириш ва бир жойда жамлаш иши амалга оширилгани маълум бўлади.

Ушбу жамланма “суҳуф бакрия” – “Абу Бакр саҳифалари” ёки “Абу Бакр мусҳафи” сифатида номланиб, етти лаҳжани ўз ичига олган деб ҳисобланади. Кейинги Усмон мусҳафи эса, умуман олганда, етти лаҳжадан бири Қурайш лаҳжасига кўра ёзилган.

Мазкур мусҳаф аввал Абу Бакрда, унинг вафотидан сўнг Умар ибн Хаттобда, кейин эса, унинг қизи Ҳафсада сақланади. Чунки Умар (р.а.)нинг ҳаётлигида Усмон(р.а.) унинг ўрнига келиши ҳали аниқ эмас эди.

Умар ҳукмронлиги вақтида (634–644) мазкур саҳифаларга мурожаат этилгани, ёки унга зарурат сифатида масалаларни ечишда таянилгани ҳақида ёзиб қолдирилмаган. Бунинг сабаби сифатида айтиш мумкинки, бу даврда Қуръонни ёдлаган ва яхши билган саҳобийлар етарли бўлганлар. Ихтилофлар чиққан, лекин улар фикҳий масалаларда турлича ҳадисларни келтириш ва саҳобийларнинг ўз фикрларини қўллаб-қувватлашга ҳаракат қилиш доирасида бўлган. Шунинг учун Умар ибн Хаттоб Ибн Масъуд, Ибн Аббос каби олим саҳобийларга ҳадис ривоят қилишни тақиқлаган. Ҳадисдан ихтилоф чиқишига қарши турилган ҳолатда ўз-ўзидан Қуръон ҳақида тортишувнинг ҳам олди олингани келиб чиқади.

Умавий халифа Марвон ибн Ҳакам Абу Бакр мусҳафини Ҳафса бинт Умар ҳаётлигида ундан олиш ва ёқиб юборишга ҳаракат қилади. У мусҳафни топширишга кўнмайди, сўнг вафотидан кейин уйдан олиб ёқиб юборилади. Марвон ибн Ҳакам бу ишини “ундаги ёзувлар Усмон мусҳафига кўчириб сақланиб бўлинган, бундан кейин кишилар шубҳаланиб, яна ихтилофлар чиқмаслиги” учун қилгани билан изоҳлаган.

3-босқич. Усмон (р.а.) даврларида мусхафда жамланиши

Абу Бакр ва Умар вафотларидан кейин ҳокимият Усмонга ўтгандан сўнг орадан 19 йил ўтиб, 651 йилда Қуръонни яна жамлаш эҳтиёжи туғилди. Бу гал энди, бир нечта лаҳжаларда ўқиб, ҳар бир ўқиш эгаси бошқасини нотўғри ва хато деб ҳисоблай бошлагандан кейин бу муаммо чора кўрилишини талаб этди.

Ривоятга кўра, Ҳузайфа ибн Ямон Озарбайжон ва Армания билан урушда иштирок этиб, мусулмонлар орасидаги бу ихтилофни пайқайди. Ҳузайфа бу ҳолат келишмовчиликлар кучайишига олиб келишини айтади. Чунки кишилар ўз мусхафлари бўйича ўқишни тўғри, бошқаси хато, деб санашар эди.

Ушбу уруш бўлаётган жойларга кўра, Шом ва Куфадаги саҳобийларнинг ўқиш услублари ва мусхафлари ўртасида жиддий тортишув кечган, дейиш мумкин. Ҳузайфанинг ҳам Куфага келиб, турлича ўқиш асосидаги низолар ҳақида сўзлашига кўра ҳам, айнан ушбу шаҳар мусхафининг бошқа яна бир мусхаф билан ўқилишидаги жиддий ихтилоф туфайли бўлган кўринади. Бунгача бир нечта саҳобийларнинг мусхафлари мусулмонлар орасида тарқалган бўлиб, минтақаларга қараб улар асосида Қуръон ўқилган. Ҳуммас аҳли Миқдод ибн Асвад, Дамашқ аҳли Убай ибн Каъб, Куфа аҳли Абдуллоҳ ибн Масъуд, Басра аҳли Абу Мусо ал-Ашъарий мусхафлари бўйича ўқишар эди.

Сўнг унинг сўзларини саҳобийлар ва кўпчилик тобиийлар маъқуллашади. Фақат Ибн Масъуд шогирдлари бизнинг ўқишимиз хато эмас, деган маънода жавоб беришади. Ибн Масъуд ҳам ўз мусхафини маъқуллайди. Шунда Ҳузайфа бу ердан Мадинага кетади ва зудлик билан Усмонни хабардор қилади.

Усмон олимлар билан маслаҳатлашгандан сўнг, Зайд ибн Собит, Абдуллоҳ ибн Зубайр, Саъийд ибн Ос, Абдурахмон ибн Ҳорисларни чақиради. Ҳафсада сақланаётган саҳифалар асосида китоб шаклидаги, бир хил лаҳжадаги, яъни Қурайш

лаҳжасидаги ўқиш услубини китоб шаклига келтириш вазифасини юклайди. Усмоннинг уларга, “агар сизлар Зайд ибн Собит билан ўқишда ихтилоф қилсангиз, унда Қурайш лаҳжасида ёзинг, Қуръон Қурайш лаҳжасида нозил бўлган”, сўзи эътиборга молик.

Суютийнинг Ибн Аштадан хабар беришича, “Котиблар агар бирор оятнинг ўқилишида ихтилоф қилсалар, Расулуллоҳ (с.а.в.) ўргатган кишилар олдиларига, узоқ жойларга бориб бўлса ҳам қандай ўқилиши ҳақида маълумот олиб келганлар”. Шунга кўра, улар илгариги жамлаш каби ёзилган ва ёдаки Қуръонни кишилардан қидириш ва йиғиш йўлидан ҳам борганлар.

Сўнг Усмон бошқа мусхафларни, ёзилган Қуръон ёзувларини ёқиб юборишни талаб этади. Ҳақиқатда бу мусулмонлар орасида Қуръон ўқишни бир хилликка келтириш бўйича жиддий иш бўлди.

Расмий қабул қилинган бу мусхаф ва у билан бирга ўқиш услуби бошқа саҳобийлар наздидаги ўқиш ва тартиблардан фарқ қилса-да, уларнинг ўз ёзув ва китобларини ёқиш ёки йўқ қилиш ҳамда уларнинг юқоридаги ҳолатдан ташқари Усмон таклиф этаётган расмий мусхафга жиддий қаршилиқ қилганлари ҳақида маълумот мавжуд эмас. Демак, бунга деярли барча олимлар розилик билдиришган. Абдуллоҳ ибн Масъуднинг унга Усмон мусхафи услубини тарқатиш ва унга ўтиш ҳақидаги буйруқ келганида, ўз мусхафига хиёнат қилмасликка ҳамда бошқаларни ҳам ўз фикрига чақирганини айтиш мумкин. Лекин бу ҳам вақтинча бўлиб, кейин ўз ўқиш услубидан воз кечиб, расмий мусхафни қабул қилгани айтилган. Яна Абу Дардо ҳам айрим сўзларни ўқишда бироз эътироз билдиргани ривоятларда келган. Булардан бошқа ўлкалардаги саҳобийлар ҳам бу каби қабул қилмаслик фикрида бўлган бўлишлари мумкин, лекин буларнинг ҳаммаси жиддий бўлмай, вақт ўтиши билан расмий мусхаф тарқалиши амалга ошди.

632 йилда жамланган Абу Бакр суҳуфлари 651 йил жамланган Усмон мусҳафига қадар маълум маънода Қуръон лаҳжаларини сақлаб турди. Усмон мусҳафи кейинги даврда чиқиши мумкин бўлган катта ихтилофларга чек қўйди дейиш мумкин. Чунки Қуръонни ўқиш бўйича бундан кейин жиддий ихтилофлар чиққани ҳақида маълумотлар учрамайди. Ҳажжож ибн Юсуфнинг саъй-ҳаракати билан Усмон мусҳафини кенг ёйиш ҳамда Ибн Масъуд мусҳафи ва ўқиш услубига чек қўйишга ҳаракати ҳам узил-кесил кишилар қўлидаги мусҳафларни бир хилликка келтиришга хизмат қилди. Кейинги даврда Абу Бакр ибн Мужоҳиднинг (ваф. 324/935) қироатларни етти мутавотирга чегаралашини айтиш мумкин. Унга қадар, яъни 300 ҳижрий йилларгача қироатларни чеклаш бўйича барчага мақбул, тизимли иш қилингани ҳақида маълумот мавжуд эмас. Бўлган ҳаракатлар ҳам асосан чеклашдан кўра, мавжуд қироатларни қайд этишга асосланган.

Зайд ибн Собит мусҳафни тайёрлашда ўзининг илгариги тажрибасига мурожаат этган ҳолда иш олиб борган. Зайд аввало Абу Бакр суҳуфлари асосида ишни амалга оширган. Биринчи мусҳаф ўша даврдаги етти Макка лаҳжаларида бўлганлигининг эҳтимоли кўпроқ. Абу Бакр мусҳафининг кейинчалик ёқиб юборилгани сабабли мусулмон олимларининг ушбу мусҳаф хусусиятини очиб бериш имкониятлари йўқолди.

Биринчи уриниш Қуръоннинг кейинги жамланишида муҳим тажриба вазифасини ҳам ўтаган. Усмон томонидан тайёрланиб, ўлкаларга юборилган мусҳафлар ўқишни ягона лаҳжа асосида бўлишини таъминлашдаги асослардан бири бўлиб, ҳар бир мусҳаф билан мукриъ – Қуръон ўқитувчилари масъул қилиб юборилгани унинг мавқеини мустаҳкамлаган. Лекин кўпчилик манбалардаги каби Қурайш лаҳжаси тўлиқ тарзда ўқиш услубига айланди, деб бўлмайди. Ҳозирги кунимиздаги Қуръон Усмон мусҳафи асосида экан, унинг устида олиб борилган тадқиқотларга кўра, унда бошқа

лахжалардаги сўзлар ҳам ишлатилган. Демак, Усмон мусҳафида Қурайш лаҳжаси асосий ўрин тутган ва бошқалари ҳам қўлланилган деган қараш далил ва исботга эгадир.

Шундай қилиб, Зайд ибн Собит Мадина мусҳафини ўқитишга масъул қилинган бўлса, Абдуллоҳ ибн Соиб Маккага, Муғйра ибн Шихоб Шомга, Абу Абдурахмон Суллабий Куфага, Омир ибн Абдулкайс Басрага мусҳафлар билан ўқитиш учун масъул қилиб юборилганлар. Улар эса ўз минтақалари бўйича кишиларга Қуръонни ўргатиб, шогирдлар етиштира бошлаганлар.

Машҳур тарихчи Ибн Касир (ваф. 774/1373) ўз давридаги Усмон мусҳафи ҳақида маълумот беради: “Усмон мусҳафлари орасида энг машҳури Дамашқдаги жомеъ масжидда шарқий рукнида сақланаётганидир. Ушбу мусҳаф илгари Табарияда бўлган, сўнг 518/1124 йил Дамашққа олиб келинган. У жуда буюк, улкан, чиройли хатда, тушунарли, сиёҳ билан ёзилган. Фикримча, туя терисига ёзилган бўлса керак”. Бу ҳақда яна Абу Абдуллоҳ Зинжоний Шом мусҳафини Ибн Фазлуллоҳ Умрий VIII аср ўрталарида кўрганини зикр этиб, ушбу мусҳаф Санкт-Петербургдаги Қўлёзмалар фондида бирмунча вақт сақланиб, кейин Британия музейига кўчирилганини тахмин қилади”.

УСМОН МУСҲАФИ ХУСУСИЯТЛАРИ

Мусҳафлар борасида мусулмон олимлари томонидан кўплаб изланишлар олиб борилган. Ушбу ишлар “расмул мусҳаф” илми деб номланиб, “мусҳафлар китоби” жанридаги асарларда берилган. Ҳижрий II/VIII асрда қатор муаллифлар томонидан бу борада асарлар яратилган. Улардан: Ибн Омирнинг (ваф. 118/736) “Ихтилоф масоҳиф Шом ва Ҳижоз ва Ироқ”, Кисойининг (ваф. 189/805) “Ихтилоф масоҳиф аҳлил Мадина ва аҳлил Куфа ва аҳлил Басра” каби ўнга яқин асарлар номини келтириш мумкин.

Улар орасида фақат Абу Бакр Сижистонийнинг “Китобул масоҳиф” асари бизгача етиб келган.

“Расмул мусҳаф” деганда Усмон мусҳафи ёзилган хат назарда тутилади. Ушбу ёзув услуби кейинги даврларда шаклланиб, мукаммаллашган ва ҳозирги кунда ишлатиладиган хатдан фарқ қилади.

1. Араб ёзувининг шаклланиши

Аслида араб ёзуви ислом пайдо бўлишидан олдинроқ Арабистон ярим оролидаги Ҳижоз воҳасига кириб келган эди. Ушбу ёзувнинг шаклланиши борасида кўплаб тадқиқотлар яратилган. Айрим қарашларга кўра, араб ёзуви Ҳимярий ёки жанубий ёзувдан олинган бўлиб, карвон йўллари билан Шомга етиб борган.

Бошқа қарашга кўра, араб ёзуви набатий ёзуви тараққий этиши натижасида шаклланган. Иордания шарқидаги Умму Жамол минтақасида ислом пайдо бўлишидан олдин милодий 250 йилга тўғри келадиган ёзувлар бунини тасдиқлайди. 328 йилга

тўғри келадиган Набатийлар ерларидаги Ҳаврон минтақасида жойлашган подшоҳ ва шоир Имруул Қайс қабртошида битиклар мавжуд бўлиб, ушбу ёзувнинг Ҳаврондан Анбор ва Ҳийрага, сўнг бу ерлардан Думатул Жандал орқали Ҳижозга кириб келган, деган қарашни таъкидлашга кўмак беради.

Шунга кўра, араб ёзуви асли набатий ёзувидан, у эса оромий ёзувидан олинган. Сўнг эса, икки мактаб – Куфа ва Ҳижоз мактаблари асосида тараққий этган. Куфаникидан фарқли равишда Ҳижоз услуби майин, осон ёзилиши билан ажралиб туради.

Қуръон ушбу ёзув билан саҳобийлар даврида ёзилиб китоб шаклига келтирилган. Унда нуқталар, ҳаракатлар, сураларнинг бошланишини ажратиш, оятларга рақамлар қўйилиши бўлмаган. Шунингдек, Усмон мусҳафида сўзлар сатр охирига сифмаган ҳолларида унинг давоми кейинги сатрга ёзилган. Кейинчалик эса сўзни сатрга сифдириш, уни бўлмаслик услуби келиб чиқди.

Қуръонга нуқталарни қўйиш уч босқичда амалга оширилган:

Биринчи босқичда эъроб нуқталари қўйилган. Бу босқичда ҳаракатлар ҳозирги кунимиздек бўлмай, нуқталар билан ифодаланган: фатҳани ҳарфнинг устига нуқта қўйиш билан, касра ҳарфнинг остига нуқта қўйиш билан, замма ҳарфнинг ёнига нуқта қўйиш билан амалга оширилган.

Умавийларнинг Ироқдаги волииси бўлган Зиёд ибн Убайдуллоҳ Абул Асвад Дуалийга (ваф. 69/688) сўзларнинг келишигини (марфуъ, мансуб, мажрур) яъни эъробини ажратиш учун белгилар қўйишни буюради. Сўнг Дуалий Қуръонга ҳеч нарса қўшиб бўлмаслигини айтиб буни рад этади. Сўнг бир кун бир киши “Инналлоҳа барийъун минал мушрикийна ва расулиҳи” деб, яъни “расулаҳу”ни хато ўқигани ва маъно бузилганини эшитиб, қандай қилиб Аллоҳ ўз пайғамбаридан пок бўлади дейди ва Зиёднинг олдида келиб, сўзларга белгилар қўйишга розилигини билдириб, эъробни ифодалаш мақсадида нуқталар қўяди.

Иккинчи босқичда ҳарфларга нуқталар қўйиш амалга оширилган. Вақт ўтгандан кейин Абдулмалик ибн Марвон Ҳажжожга амр қилиб, Ироқ уламолари ҳарфларни ажратиш учун нуқталар қўйишлари лозимлигини айтади. Бизга маълумки, “ба”, “та”, “са”, “дол”, “зол”, “ра”, “за”, “син”, “шин”, “сод”, “зод”, “то”, “зо”, “айн”, “ғайн”, “фа” ва “қоф” ҳарфлари шакли бир хил ҳарфлар нуқталарсиз ёзилган бўлиб, ёзувлардаги ҳарфлар сиёққа қараб ўқилган. Сўнг Ҳажжож Яҳё ибн Яъмур ва Наср ибн Осимларга (ваф. 90/709) бу ишни амалга оширишни буюради. Ҳарфларга нуқталар қўйиш эъжом нуқталари ёки забт нуқталари деб аталади.

Учинчи босқичда эъроб нуқталари ҳозирги кунимиздаги шаклларга ўзгартирилган. Чунки олдинги босқичларда амалга оширилган нуқталар, яъни эъроб ва эъжом нуқталари бир-бири билан аралашиб кетади. Зеро, ҳарфларни ажратиш учун ҳам, ҳаракатни ажратиш учун ҳам нуқта қўйилган эди. Гарчи Дуалий қизил рангда нуқталар қўйган бўлса-да, ўқувчиларга ҳам, хаттотлар учун ҳам қийинчиликлар туғдира бошлаган эди.

Шундан сўнг машҳур луғавий олимлардан Халил ибн Аҳмад Фароҳидий бу масалани ечиб ҳозирги кунимиздаги ҳолатга келтиради.

Яъни фатҳа ҳарф устига “алиф” ҳарфини кичик ва қия тарзда чизиш билан, касра “алиф” ҳарфини кичик ва қия тарзда ҳарф остига, замма эса ҳарф устига вов ҳарфини кичик тарзда чизилиши билан амалга оширилган. Шу каби, “суқун”ни ифодалаш учун “хо” (ҳарфун хафиф– енгил ҳарф) шаклида чизилган. Ташдидни ифодалаш учун эса “шадда” сўзидан “шин” ҳарфи кичик тарзда ишлатилган.

Сўнг эса мусҳаф янада ривожлантирилиб, ҳизблари, жузълари, ўндан бири, бешдан бири, тўртдан бири, саккиздан бири ажратилади.

Шу тарзда куфий хатида Усмон мусҳафи ўқиш ва ёзишга қулайлаштириб, осонлаштириб борилган.

Ибн Муқла томонидан насх хати кашф этилгандан сўнг Қуръон ушбу хат тури билан ёзила бошланади. Бундан илгари кашф этилган нуқталар ва ҳаракатлар сақланиб, ҳарфларнинг шакли аниқлаштирилиб, ёзилиши ва ўқилиши осонлашади. Ушбу хат ҳозирда араб тилининг расмий ёзувига айланган.

Илк даврларда Усмон мусҳафи кўчириб турли ўлкаларга тарқатилганда ва то ҳарф, ҳаракатлар акс эттирилгунга қадар сўзлар шаклан бир хил бўлган ва оятлар ажратилмаган эди.

Тобийй ва табаъа тобиййлар томонидан ҳатто Мусҳафга бирон белгини киритилиши танқид остига олинган эди. Бу масала бир мунча даврдан сўнг ўз кучини йўқотган, шунинг учун ҳам Қуръон ва у билан бирга араб ёзуви такомиллашиб борган.

2. Усмон мусҳафининг ўзига хосликлари

Усмон мусҳафи нуқта ва ҳаракатларсиз ёзилгани, бир мунча давр ушбу ҳолатда тургани унинг қироатларга таъсири ва унинг кейинги даврда ўқилишидаги ўрнини ўрганишни тақозо этади.

Бизгача етиб келган Абу Бакр Сижистонийнинг “Китоб ихтилоф масоҳифис саҳоба”, кейинги даврларда “Китобул масоҳиф” номи билан танилган асари мусҳафлар борасида муҳим манба бўлиб қолмоқда. Ҳозирда тадқиқотчиларнинг ушбу асар ва бошқа манбалардаги мавзуга доир қарашларини ўрганишлари натижасида маълум маънода юзага келган муаммоларга ойдинлик киритилган.

Мазкур асар ва бошқа тадқиқотларга кўра Усмон мусҳафининг қуйидаги хусусиятларини келтириш мумкин:

1. Эъроб ҳаракатлари ва эъжом нуқталарининг мавжуд бўлмаганлиги. Бу даврда бу қулайликлар кашф этилмаган эди.

Масалан, Ҳужурот (49) сураси 6-оятидаги **فَتُبُّنَا** сўзи шаклида ҳам ўқилган. Бунга сабаб эъроб ҳаракатлари ва эъжом нуқталарининг илк даврда бўлмаганлиги ва иккала қироатни қамраб олиш назарда тутилганидир. Бу сўз Усмон мусҳафида қуйидагича бўлган:

فسوا

2. Ҳазф. Яъни ҳарф тушириб қолдириш қоидаси. Алифнинг “ё” нидо ҳарфи ва “ҳо” танбиҳ ҳарфидан тушириб қолдирилиши. Масалан:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ ; هَآنْثُمْ هَؤْلَآ

Барча музаккар ва муаннасадаги тўғри кўпликлардан “алиф”нинг тушириб қолдирилиши; танвинли ноқис феъллардан ясалган фоиллардан “ё” нинг тушириб қолдирилиши; тўртта ўринда ноқис феъллардан охириги “вов” ҳарфи тушириб қолдирилган.

3. Феълнинг кўплик шаклида охирига “алиф”нинг қўшилиши. Ҳозирда араб тилида ушбу қоида тўлиқ амал қилинади.

4. Ҳамзанинг айрим ўринларда ҳарфсиз сатрнинг ўртасига ёзилиши.

5. “Вов” ҳарфининг айрим сўзларда талаффуз этилмаса-да, қўшилиши.

6. “Фасл” ва “Васл” қоидаси, “ан” ва “ин” ҳарфлари кейинги ҳарфлар билан қўшилишида баъзан ажратилиши ва баъзан қўшилиши.

7. Икки қироатни қамраб олиш мақсадида сўзлардан “алиф”нинг тушириб қолдирилиши, “та марбута”нинг “та” шаклида ёзилиши.

8. Тарқатилган мусҳафлардан бирига мос келувчи ўқиш услубининг мавжудлиги ва мусҳафларнинг турли қироатларни қамраб олиши мақсадида бир сўзнинг уларда турлича ёзилган сўзларнинг мавжудлиги.

Шу билан бирга, Усмон мусҳафи шакллангангунга қадар саҳобийлар қўлларида ўзлари фойдаланадиган мусҳафлар бўлган. Ушбу мусҳафлар Али ибн Абу Толиб, Абдуллоҳ ибн Масъуд, Убай ибн Каъб, Абдуллоҳ ибн Аббосларга тегишли. Нусхалардаги сура ва оятлар тартиби бир-биридан фарқ қилади. (5-илова).

Суралар тартиби ижтиҳодий деган фикрни илгари сурган олимлар ўз даврида Али ибн Абу Толиб, Убай ибн Каъб, Абдуллоҳ ибн Масъуд ва Абдуллоҳ ибн Аббос томонларидан тақдим этилган тўрт мусҳафда суралар кетма-кетлиги бир-биридан фарқли эканини ҳужжат қилиб кўрсатадилар. Шунингдек, улар Али (р.а.) мусҳафи билан боғлиқ ушбу воқеани ҳам далил сифатида талқин этадилар: Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг вафотлари яқинлашганида одамларнинг дин борасида беқарорликка тушиб қолишганини кўриб, Қуръони каримни тўпламагунча ридоларини ечмасликка қасам ичадилар ва уч кун уйларида чикмай Қуръон сураларини тўплайдилар. Бу – Қуръони карим жамъ бўлган дастлабки мусҳаф эди.

Ибн ан-Надим ўзининг “Фихрист” асарида мазкур мусҳаф кейинчалик Жаъфар оиласида сақланганини зикр этиб: “Мен ўз замонимда Абу Яъли Ҳамза қўлларида бир мусҳафни кўрдим, унда Али ибн Абу Толиб (р.а.) хатлари билан ёзилган бир қанча саҳифалар йўқолган эди, бу мусҳафни Ҳасан ўғиллари замонлар оша сақлаб келаётган эдилар, бу – ўша мусҳафга кўра суралар тартибидир”, деб сура тартибини келтиради.

Аҳмад ибн Абу Яъқуб ал-Яъқубий (III/X аср) “Фихрист”-нинг иккинчи қисмидан тушиб қолган ривоятларни келтиради: “Али ибн Абу Толиб (р.а.) Расулуллоҳ (с.а.в.) вафот этган вақтда Қуръонни жамъ қилиб бўлган эдилар ва уни туяга ортиб олиб келдилар. Сўнг дедилар: Бу – Қуръон. Мен уни тўпладим. У зот Қуръони Каримни 7 жузъга бўлган эдилар. Улар–Бақара, Оли Имрон, Нисо, Моида,

Анъом, Аъроф, Анфол жузълари бўлиб, ҳар бир жузъ мазкур сураларнинг бири билан бошланар эди”.

Яна бир ривоятга кўра, Али мусхафи Қуръоннинг нозил бўлиши ва носихнинг мансүхдан кейин келиши тартибига кўра тузилган эди.

Убай мусхафи ҳақида ибн ан-Надим дейди: “Фазл ибн Шозон айтади: Бир ишончли ровий дўстимиз айтди: Убай ибн Каъб қироатига кўра суралар таълифи Басрадан 2 фарсах келадиган “Ансор” қишлоғида яшовчи Муҳаммад ибн Абдумалик ал-Ансорий қўлида сақланар эди. У бизга бир мусхафни кўрсатиб деди: “Бу – Убай мусхафидир. Биз уни ота-боболаримиздан ривоят қилганмиз”. Мен уни кўздан кечирдим, ундан дастлабки сураларни, сўнггиларини ва оятлар сонини кўриб чиқдим. Кейин у (ал-Ансорий) сураларни шу мусхафда келган тартибда сўзлаб берди”.

Абдуллоҳ ибн Масъуд мусхафи ҳақида ҳам Ибн Надим Фазл ибн Шозондан ривоят қилиб, дейди: “Абдуллоҳ ибн Масъуд мусхафида суралар кетма-кетлигини қуйидаги тартибда кўрганман” деб айтди. Кейин Ибн ан-Надим мазкур тартибни илова қилади.

Ибн Надим сўзида давом этиб дейди: “Фазл ибн Шозон айтди: Ибн Сирин айтди: Абдуллоҳ ибн Масъуд мусхафида Муъаввизатайн (Фалақ ва Нос) ҳамда Фотиҳа суралари ёзилмаган эди”.

Ибн Надим айтади: “Ибн Масъуд тузган дейилган кўплаб мусхаф нусхаларини кўрдим, улар орасида икки бир-бирига ўхшаш мусхафни учратмадим, қолаверса, уларнинг аксари кўп нусхали пергамент (олий навли қоғоз)ларда битилган эди. Тахминан 200 йилча илгари ёзилган бир нусхасида эса Фотиҳа сураси ҳам бор эди”.

Абдуллоҳ ибн Масъуд мусхафидаги суралар кетма-кетлиги эса Муҳаммад ибн Абдулкарим аш-Шаҳристониининг (ваф.

548/1153) “Мафотиҳул-асрор ва масобиҳул-аброр” номли тафсирида зикр этилган.

Абдуллоҳ ибн Масъуднинг Фотиҳа, Фалақ ва Нос сураларини ўз мусҳафига киритмагани унинг бу сураларни Қуръон мусҳафига киритилмайдиган ҳудди “Дуои қунут” каби ҳисоблаганидан бўлиши мумкин.

Шу ўринда Усмон мусҳафининг расми, яъни ёзилиши Муҳаммад (с.а.в.) томонларидан ўрнатилганми ёки саҳобийларнинг ижтиҳодлари асосида ёзилганми? деган савол тортишувли бўлганлигини айтиб ўтиш ўринли. Кўпчилик биринчи қарашни қўлаб-қувватлаганлар. Ижтиҳод асосида ёзилган деган қараш эса, юқорида айтилган ёзилиш услубидаги хусусиятларидан келиб чиқиб айтилган. Қоидаларнинг айримлари ҳар доим ҳам қўлланилмаган бўлиб, истисно тарзида қоидадан чиқилган ҳолатлар ҳам мавжуд.

3. Қуръоннинг босма нашрлари

Қуръони карим босмаҳоналар ташкил этилиши билан яна янги босқични босиб ўтди. Мусулмон олимлари ва оммаси томонидан дастлаб бу масалага иккиланиш ва шубҳа билан қаралди. XIX аср бошларида Истамбулда Усмонли турк султонининг саъй-ҳаракатига қарамасдан муфтийнинг расмий фатвоси фақат Қуръондан ташқари бошқа диний китобларга чиқарилди. Натижада, Қуръон маълум муддат хаттотлар томонидан кўпайтирилиши давом эттирилди.

Шунинг учун Қуръоннинг матбааларда босилиши дастлабки даврда фақат Европа давлатларида амалга оширилган, Венецияда 1537–1538-йилларда Қуръоннинг биринчи нашри босмаҳонадан чиқарилган бўлса, сўнг Гамбургда 1694-йил, Батафияда 1698-йилларда нашр этилди.

Айрим қарашларга кўра, Римда, тахминан 1499–1538-йиллар оралиғида, амалга оширилган томон

мавҳум ҳолда яна бир наشري чоп этилган. Лекин ушбу нашр Усмон мусхафига мос эмаслиги ва сифатсиз қоғозга нашр этилгани сабабли мусулмон ўлкаларининг эътирозига учради, сўнг шу туфайли Рим Папаси томонидан мазкур наشري ман этишга буйруқ чиқарилган.

1125/1694-йил нашр этилган Гамбург нусхаси протестантлик оқимиغا мансуб Эбрахам Хинклман томонидан нашр этилган бўлиб, бунда араб тили ва ислом билан яқиндан танишиш мақсади кўзда тутилган. Ушбу нусха 560 саҳифада бўлиб, ҳар бир бетда 17-19 сатрда, қора сиёҳда чоп этилган. Нашр сураларнинг исми, ҳарфларда имловий хатоларга йўл қўйилгани натижасида сўзларнинг маъноси ўзгариб кетган. Нусха Дорул кутуб ал-Мисрия фондида сақланмоқда (масоҳиф №176).

Рим наشري 1698 йил амалга оширилган бўлиб, у икки қисмдан иборат: биринчи қисми Қуръон матни ва таржимаси, иккинчисида иловалар берилган. Ушбу нашр италиялик руҳоний Людовико Мараччи томонидан амалга оширилган бўлиб, илгаригилардан ҳарфларни аниқ ифодалаш каби бир мунча сифати яхшиланганини кўрсатади.

Қуръон Россияда 1787 йил Санкт Петербургда Мавло Усмон бошчилигида, сўнг 1848 йилда Қозонда Муҳаммад Шокир Муртазо ўғли томонидан 466 саҳифада чоп этилган. Унда Усмон мусхафига риоя этилган бўлиб, оятлар рақамлари қўйилмаган. Вақф қоидалари сатр тепаларида қўйилган. Нашрда хатоларга йўл қўйилган, бироқ улар китобнинг охирида илова тарзида келтирилган.

1834 йилда шарқшунос Флюгель томонидан Лейпцигда чиқарилган Қуръон наشري кўпчилик шарқшунослар томонидан яхши қабул қилинган бўлса-да, мусулмон олимлари томонидан Усмон мусхафига тўлиқ мос келмаслиги учун танқидга учраган.

Шу каби, Эронда 1244/1828 йил Техронда, 1248/1833 йил Табризда, 1887 йилдан кейин Ҳиндистон матбааларида нашр этилди.

Юқоридаги нусхалар ҳам Усмон мусҳафига кам ўринларда мос келиб, замонавий имло қоидалари асосида ёзилган эди.

1308/1890 йилга келиб, Қоҳирада Ризвон ибн Муҳаммад Мухаллалотий Усмон мусҳафи қоидаларига риоя этган ҳолда, тўлиқ вақф ўринларига “то”, кифоя вақф ўринларига “коф”, вақф ҳасан ўринларига “ҳо”, солиҳ вақф ўринларига “соҳ”, жоиз вақфларга “жим” ҳарфларини қўйган. Шу каби кириш қисмида Имом Донийнинг “Муқниъ”, Абу Довуднинг “Китобут танзил” асарлари асосида ёзувни таҳрир этганлигини зикр этиб, илк даврда Қуръон ёзилиш тарихига тўхталган.

Ушбу мусҳаф “Мухаллалотий мусҳафи” номи билан танилган. У мусҳаф олдинги нашрлардан устун бўлса-да, варақларининг сифатсизлиги ва тошбосма нашрнинг қониқарли бўлмаганлиги учун Азҳар раҳбарияти томонидан бир нечта кишидан иборат гуруҳ тузилиб, уни кўриб чиқиш иши, яъни Усмон мусҳафи қоидаларига мослик даражаси, Ҳафснинг Осимдан қилган ривоятига мувофиқлигини кузатиш, “Китобут Тароз” асари асосида Харрознинг қўйган белгиларини текшириб, Андалус ва Мағриб ўлкалари белгиларини Халилибн Аҳмад Фароҳидий ишлаб чиққан эъжом ва эъроб белгилари билан ўзгартириш каби ишлар топширилади. Ушбу нашр илк бора 1342/1923 йил, сўнг яна бир бор қироат илмига оид асосий китобларга солиштирилган ҳолда, айрим тузатишлар киритилиб, бир йилдан кейин иккинчи марта чоп этилади ҳамда мусулмон ўлкалари томонидан мамнуният билан қабул этилади.

Ҳозирги кунимиздаги мусҳафларга “Усмон расми” асосида ёзилган деган ёзув мавжуд. Бу юқорида кўрасатиб ўтилган хусусиятлар акс этирилгани ва айнан саҳобийлар давридаги

мусҳафлар орасида Усмон мусҳафи асос қилинганини кўрсатади.

1984 йил Саудия Арабистонида ташкил этилган Мусҳаф нашрига мўлжалланган матбаа томонидан Қуръон асосан Ҳафснинг Осимдан қилган ривояти бўйича чоп этиб келинмоқда. Ушбу мусҳаф хаттот Усмон Тоҳа (1934 йил туғилган) томонидан ёзилган намуна асосида тайёрланган бўлиб, асосий хусусияти унда ҳар бир бетнинг охирида оят тугайди.

Ҳозирда Ҳафснинг Осимдан ривояти асосида оятларни ҳар бир бетда тугамай кейинги бетга ўтадиган шаклда ҳам тайёрланган. Шу билан бирга, ушбу матбаада Варшнинг Нофеъдан қилган ривояти асосидаги мусҳаф ҳам нашр этилган.

Ҳозирда мазкур матбаа томонидан бир йилда 10 миллиондан ортиқ нусха чоп этириш йўлга қўйилган бўлиб, ислом оламида Ҳафс ривояти бўйича ўқиш услуби тарихда мисли кўрилмаган ҳолда тарқалмоқда.

ЕТТИ ҲАРФ (ЛАҲЖА) ТУШУНЧАСИ

1. Қуръоннинг етти лаҳжада нозил бўлганлиги ҳақидаги ҳадислар таҳлили

“Қуръоннинг етти лаҳжаси” илк ислом давридан буён олимлар ва тадқиқотчиларнинг доимий эътиборидаги мавзу бўлиб келмоқда. Ғарб шарқшуносларининг “Қуръон лаҳжалари бўйича мусулмон олимлари ҳали ҳануз қониқарли, аниқ жавоб бера олмаптилар” деган танқидлари ўринли. Ҳақиқатда бу мавзу бўйича ҳозирга қадар янгича қарашларни илгари суриш давом этмоқда.

Қуръон илмларини умумий тарзда ўрганган Суютий, Заркашийлар асарларида бу мавзу мухтасар тарзда ёритилган бўлса, алоҳида асарлари билан эътибор қаратган олимлар ҳам мавжуд.

“Қуръоннинг етти ҳарфда нозил бўлганлиги” ҳақидаги ҳадислар мазмунидан кўпчилик олимларнинг фикрига кўра, унинг “етти лаҳжа (шева)да нозил бўлгани” тушунилади. Бу борада ривоят қилган саҳобийлар сони 20дан ортиқ бўлиб, кўпчилиги ишончли ва мутавотир саналади.

Қуйидаги ҳадислар бу борада муҳим маълумотларни беради:

Бухорий, Муслим, Термизий, Абу Довуд, Нисойлар Умар ибн Хаттобнинг қуйидаги ривоятини келтирганлар: “Пайғамбаримиз ҳаётлик чоғларида Ҳишом ибн Ҳакимнинг Фурқон сурасини у киши менга ўргатмаган турли лаҳжаларда ўқиётганини эшитиб қолдим. Унинг намозини бузишимга

сал қолди. Сўнг сабр қилиб туриб, намозни тугатиши билан кийимидан тортиб, бу сурани сенга ким ўргатди, дедим. У: Расулуллоҳ ўргатганлар, деди. Мен унга ёлгон гапирдинг, менга у киши бошқа ҳарф (лаҳжа)да ўргатганлар, дедим. Сўнг Пайғамбар (с.а.в.) ҳузурларига етаклаб олиб бориб: мен мана буни сиз менга ўргатмаган ҳарф (лаҳжа)да ўқиётганини эшитдим. У киши: уни қўйиб юбор, дедилар. Сўнг унга қани ўқи эй Ҳишом, дедилар. У мен олдинроқ эшитганимдек ўқиди. Сўнг у киши шундай нозил бўлган, дедилар. Сўнг менга, эй Умар ўқи, дедилар. Мен ўргатганларидек ўқидим. Сўнг у киши шундай нозил бўлган, дедилар. Бу Қуръон етти ҳарф (лаҳжа)да нозил бўлган. Муяссар бўлганча ўқингиз, дедилар”.

Сўнг шунга ўхшаш ҳолат Убай ибн Каъб ва икки киши орасида ҳам кечади. Ушбу ривоятга кўра, учала саҳобий уч хил лаҳжада ўқишган ва Пайғамбар (с.а.в.) ҳузурларига боришган. Бу ҳадис Муслим “Саҳиҳи”да келган.

Бу ўқишдаги турлилик борасидаги баҳс-мунозараларга оид ҳадис бўлиб, бошқаларида Пайғамбар (а.с.) га кишиларга ўқишларида қулайлик бўлиши учун етти лаҳжада Қуръон нозил бўлгани зикр этилади. Муслим ва Нисой тўпламларида бу борада ҳадислар келган:

Ибн Аббос шундай дейди: “Расулуллоҳ дедилар: Жаброил менга бир ҳарфда (лаҳжада) ўқитди. Мен ундан кўпайтиришни сўрадим, у кўпайтирди, охири етти ҳарфга етди”.

Термизий Убай ибн Каъбнинг қуйидаги ривоятини келтиради: “Расулуллоҳ Жаброил (а.с.)ни кўрдилар ва унга: Мен ўқиш ва ёзишни билмайдиган умматга юборилдим, уларнинг орасида қариялар ва болалар бор. У деди: Уларнинг олдига бор, Қуръонни етти ҳарфда ўқисинлар”.

Юқоридаги ҳадислардан етти лаҳжада нозил қилинишининг сабаби Қуръонни кишиларга, қария ва болаларга енгиллик бўлиши учун, ҳамма лаҳжада ўқиш мумкинлиги,

саҳобийларнинг билмаганларидан бир-бирларининг ўқишларини рад этганлари ҳақидаги мазмунлар келиб чиқади.

Қуръон тушган етти лаҳжа илк ислом уламолари томонидан аниқлашга ҳаракат қилинган: айрим олимлар етти лаҳжа сифатида қурайш, ҳузайл, тамим, азд, рабиъа, ҳавозин, Саъд ибн Бакрларни кўрсатган бўлсалар, бошқалар бу ҳузайл, кинона, қайс, зибба, таймур-рибоб, Асад ибн Хузайма, Қурайшлардир, деганлар. Лекин ҳозирги давр тадқиқотчилари Қуръони карим қироатларида еттитадан кўп лаҳжалар ишлатилганини таъкидлайдилар.

2. Қуръон лаҳжалари бўйича қарашлар таҳлили

Етти ҳарф нима эканлиги, ўқишдаги турлилик нималарни қамраб олишини аниқлашда уламолар ихтилоф қилганлар. Баъзилар уни етти лаҳжа ҳақиқий адад эмас, балки у бир нечта турдаги ўқиш услубларини қамраб олиб осонлик, қулайлик яратилганини билдиради, деганлар.

Яна баъзилар, у етти қироатни қамраб олади, деганлар. Лекин Қуръонда бир сўзнинг айнан етти хил ўқилгани жуда камчиликни ташкил қилади. Аксарияти 3-4 хил ёки мутавотирдан бошқа ривоятларни ҳам қўшиб ҳисоблаганда еттитадан ортиқ турда ўқилган. Етти мутавотир қироатлар бўйича эса, турли ўқилган ўринларда кўпчилик қориларнинг 2 ва ундан ортиқлари бир хил ўқиганлар. Қироат бўйича асарлар ва тафсирга оид манбаларда камчилик ҳоллардагина бир қорининг бошқалардан ажралиб, фарқли ўқиганини кўришимиз мумкин. Яна бошқа қарашларга кўра, бир сўзни ўқиш 2 хилдан 7 хилгача ўқилади. Лекин бу қараш ҳам ҳақиқатга яқин эмас, Қуръонда айрим сўзлар борки, мутавотир қироатлардан ташқари бошқа қироатларни ҳам қўшилганда улар етти хилдан кўпроқ услубда ўқилган.

Масалан, “абадат тоғута” ва “уфф” сўзлари 7 тадан ортиқ турларда талаффуз этилган.

Шу каби “етти ҳарф”ни шарҳлашда турлича қарашлар юзага келган. Кўпчилик унга лаҳжа сифатида таъриф берганлар, бу ҳолда синоним сўзларни ишлатиш, талаффуздаги турлилик тушунилади.

Етти ҳарф бу – амр ва наҳй, ҳалол ва ҳаром, муҳкам ва муташобих ҳамда масаллардир, деган қараш ҳам, улар: ваъд ва ваъид, ҳалол ва ҳаром, мавъиза ва масаллар ҳамда ҳужжат келтириш йўналишлари деган фикр ҳам ёки улар: муҳкам ва муташобих, носих ва мансук, хос ва ом ҳамда қиссалар дейилган тахминлар ҳам мавжуд.

Баъзи олимлар араб тилидаги сўзнинг қабилалар томонидан турлича ифодаланиши, деган қарашни илгари сурганлар. Масалан: асадийлар “таъламун” сўзини “тиъламун” тарзида, ҳузалийлар “ҳатта ҳийн”ни “ъатта ҳийн” деб талаффуз этганлар. Тамимликлар одатда ҳамзани талаффуз этганлар, қурашийлар эса уни талаффуз этмаганлар. Бу йўналишдаги ихтилофлар эса, Усмон мусҳафига қадар давом этган, сўнг бекор қилинган.

Суфён Саврий, Табарий, Таҳовий каби фақиҳ ва муҳаддислар араб тилидаги сўзнинг қабилалар томонидан синонимларини ишлатишлари сифатида тушунганлар. Масалан: “ҳалумма”, “ақбил”, “таъала”, “ажжил”, “асриъ”, “қасдий”, “наҳвий” сўзлари “кел” маъносидаги синоним сўзлардир.

Ушбу қарашни Абдуллоҳ ибн Масъуд, Убай ибн Каъбларнинг мусҳафларидаги синонимларни ишлатилиши қўллаб-қувватлайди.

Масалан: Убай мусҳафида

سَعَوْا تَارِيزِدَا مَشَوْا كَلِمَا أَضَاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِ
ўқиши ҳамда

Ибн Масъуднинг

أَمْهَلُونَا يَوْمَ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَمْهَلُونَا
сўзини أَخْرُونَا тарзида ўқигани мисол бўла олади.

Ушбу фикр тарафдорлари ҳам бу йўналишдаги ихтилофли сўзларнинг Усмон мусҳафи юзага келгандан сўнг бекор қилинганини этироф этишган.

Шу каби бошқа қарашга кўра, тиловатдаги нутқ сифатида таъриф берганлар ҳам бор. Бунга кўра, етти лаҳжа идғом ва изҳор, тафхим ва тарқиқ, имола ва ишбоъ, мадд ва қаср, ташдид ва тахфиф, талйин ва таҳқиқни қамраб олади.

Лекин бу қараш лаҳжалардаги ихтилофнинг фақат нутқ талаффузи бўйича жиҳатини қамраб олиб, қолган жиҳатларидан чекланиб қолган.

Қуръон қироатлари лаҳжаларнинг қуйидаги синфлар бўйича ихтилофларини қамраб олган:

1. Қуръон лаҳжаларида сўзларни иштиқоқ қилишдаги ихтилофлар. Масалан, Ҳамза, Кисойй, Халафлар “яъкифун” сўзидаги “коф” ҳарфини касра қилиб қилиб ўқиганлар, бу Асад қабиласининг лаҳжасига мосдир. Юқоридаги учала қорилар ҳам куфалик бўлганлари уларнинг ўқиш услублари ушбу лаҳжа таъсиридан бўлганини тасдиқлайди. Қолган қорилар “яъкуфун” шаклида ўқиган бўлиб, бу қолган лаҳжалар қабул қилган иштиқоқдир. “Ла тақнату” сўзини ҳам шунга ўхшаш, Абу Амр, Кисойй, Яъқуб, Халафлар “Ла тақниту” сифатида ўқиганлар, бу ҳижозликлар ва Асад қабиласи лаҳжасига мувофиқ, қолганлар “ла тақнату” деб ўқиганлар. Бу ҳам иштиқоқ масаласига доирдир. Шу каби “юбашширука” сўзи Ҳамза, Кисоййлар томонларидан “ябшурука” тарзида ўқилган. Қолган қорилар “юбашширука” деб Ҳижоз лаҳжасига мос тарзда ўқиган бўлсалар, олдингиларнинг ўқишлари Тиҳома лаҳжасига мувофиқдир. Ушбу иккала қироатнинг ҳам маъноси бир хил.

Сарф этиш нуқтаи назаридан Қуръон лаҳжаларидаги ихтилофлар. Масалан, “Қарх” сўзини Шуъба, Ҳамза, Кисойй, Халафлар “Қурх” тарзида ўқиганлар. Қолганлар “Қарх”, деб ўқиганлар. Бу икки сўзнинг маъноси “жароҳат”дир.

“Руъб” сўзини Ибн Омир, Кисойй, Абу Жаъфар, Яъқублар “руъуб” сифатида ўқиганлар, бу Қурайш лаҳжасига мосдир. Қолганлар “руъб” деб ўқиганлар, бу Тамим, Асад, Қайс қабилаларининг лаҳжаларига мувофиқдир. Иккала лаҳжага кўра маъноси “қўрқувдир”.

2. Товуш жиҳатидан лаҳжалар орасидаги ихтилофлар. Масалан, ҳамзани талаффуз этиш ва этмаслик лаҳжалар ўртасида ихтилофли масаладир. Бунда ўзидан олдинги ҳарф ҳаракатига мадд тарзида ўтади: “ал ҳуда иътина” – “ал ҳудатина” сифатида алиф қилиб ўқилади, “аллазий иътамана” – “аллазийтамана” ё ҳарфи билан, “яқулу иъзин лий” – “яқулузин лий” вов ҳарфи билан ўқилади. Ҳижоз, Ҳузайл, Мадина аҳллари каби айрим қабилалар ҳамзани талаффуз этмайди. Лекин шу билан бирга ушбу услуб араб қабилаларида умумий тарзда тарқалган бўлгани учун муайян қабиллага хос қилиш ҳам нисбий тушунчадир. Фатҳ ва имола масаласи ҳам лаҳжаларга хос ихтилоф бўлиб, Арабистон ярим оролининг ғарбидаги қабилалардан Қурайш, Сақиф, Ҳавозин, Кинона “фатҳ” қилиб ўқиган. Имола тарзида ўқиш эса, Арабистон ярим оролининг маркази ва шарқидаги Тамим, Қайс, Асад, Тай, Бақр ибн Воил, Абдулқайс қабилаларининг хусусиятларидир. Қироат турлари соҳибларидан имолани кўп ишлатганлар: Варш, Абу Амр, Ҳамза ва Кисоййлар бўлиб, фатҳ қилиб, яъни имоласиз ўқиганлар: Қолун, Ибн Касир, Ибн Омир, Осим, Абу Жаъфар, Яъқублардир. Фатҳ қилиб ўқиш деганда унли фатҳани фатҳа қилиб ўқиш, имола эса фатҳани касрага яқин қилиб ўқиш, алифни ё ҳарфига яқин қилиб ўқиш қабилар тушунилади.

3. Қуръон лаҳжаларини далолат этиш нуқтаи назаридан ихтилофлари. Бунда маълум лаҳжада ишлатиладиган сўзнинг Қуръонда акс этиши. Илгари айтилганидек, Қуръонга араб қабилалари лаҳжаларида ишлатиладиган сўзларнинг кўпчилиги киритилган. Бунда қироат соҳиблари муайян лаҳжа услубига таянмаганлар, балки Усмон мусҳафи бир нечта

лаҳжани қамраб олгани учун, ҳар бир қироатда бир нечта лаҳжада қабул қилинган сўзлар ишлатилган.

Юқоридагилар ушбу лаҳжаларнинг Қуръонда акс этиши кўрсатиб берилган фақат айрим мисоллар бўлиб, бу борадаги асарлар ва тадқиқотларда мавзу янада очиб берилган.

Ибн Қутайба бу ҳақда шундай дейди:

1. Сўзнинг эъробида ёки ҳаракатларида ихтилоф бўлиб, бунда унинг расмидаги ҳолати ва маъноси ўзгармайди. Масалан:

هَؤُلَاءِ بَنَاتِي هُنَّ أَطْفَالُكُمْ (هود:78) — وَأَطْفَالُكُمْ

يَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ (النساء:37) — بِالْبَخْلِ

2. Сўзнинг эъробидagi ёки ҳаракатларидаги ихтилоф бўлиб, унинг расмидаги ҳолати ўзгармай, маъноси ўзгаради. Масалан:

رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا (سبأ:19) — بَاعِدْ

إِذَا تَلَفَّوْنَهُ بِالْأَسْتِكَكُمْ (النور:15) — تَلَفَّوْنَهُ

3. Ихтилофнинг сўз ҳарфларида бўлиб, эъробидa бўлмаслиги. Бунда маъноси ўзгаради ва сурати ўзгармайди. Масалан:

وانظر إلى العظام كيف نُثْثِرُهَا (البقرة:259) — نُثْثِرُهَا

حَتَّى إِذَا فُزِعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ (سبأ:23) — فُزِعَ

4. Сўздаги ихтилоф бўлиб, бунда расмида ўзгариб, маъноси ўзгармайди: Масалан:

إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً (يس:28) — زَفِيَةً وَاحِدَةً

كَالْعِهْنِ الْمُنفُوشِ (القارعة:5) — كَالصُّوفِ الْمُنفُوشِ

5. Сўздаги ихтилоф бўлиб, бунда расми ҳам маъноси ҳам ўзгаради. Масалан:

وطلّع منضُود (الواقعة:29) — طَلَحَ

6. Оятдаги сўзларнинг тақдим ва таъхиридаги ихтилоф:

وجاءت سكرة الموت بالحق (ق: 19) — وجاءت سكرة الحق بالموت

7. Сўзлардаги зиёда ва нуқсонлар бўйича ихтилоф. Масалан:

وما عملت أيديهم (يس: 35) — وما عملته أيديهم

إن الله هو الغني الحميد (القمان: 26) — وإن الله الغني الحميد

Машҳур муфасссир Имом Фахрур-Розий қўллаб-қувватлаган фикрга кўра, қўйидаги етти жиҳат бўйича ихтилофларни қамраб олади:

1. Сўзларнинг бирлик, иккилик, кўплик, муаннас ва музаккардаги ихтилофи. Масалан:

والذين هم لأماناتهم وعهدهم راعون

сўзи **لأماناتهم** шаклида, бирликда ҳам ўқилган.

2. Феълларнинг тусланишида, яъни ўтган замон, ҳозирги-келаси замон ва буйруқ майлида ўзаро ўзгариши асосида юзага келган ихтилоф. Масалан:

فقالوا ربنا باعد بين أسفارنا

буйруқ майлидаги **بَاعَدَ** тарзида, ўтган замон шаклида ҳам ўқилган.

3. Эъробдаги ихтилоф. Масалан:

ولا يضار كاتب ولا شهيد

يُضَارُّ сўзи **يُضَارُّ** тарзида рафъ ҳолатида ўқилган. Шунда “ла” инкор ҳарфидан кейин музореъ феъли рафъ ҳолатда, агар “ла” наҳй ҳарфи музореъдан кейин сукун бўлиб, бу ҳолатда иккиланган феълларда охири фатҳали бўлади.

Юқоридаги ҳолатларда Усмон мусҳафи ёзувига мувофиқ келиб, унинг доирасидаги ихтилофлар саналади.

1. Нуқс ва зиёдадаги ихтилофлар.

وأعد لهم جنات تجري تحتها الأنهار

وأعد لهم جنات تجري من تحتها الأنهار

Юқоридаги ҳолатда “мин” ҳарфи қўшилган. Ушбу иккала ўқиш мутавотир саналади. Чунки Усмон мусҳафининг Маккага юборилган нусхасида бу ўринда “мин” ҳарфи бўлган. Қолган мусҳафларда “мин” бўлмаган.

Шу ўринда айтиш лозимки, агар қироат Усмон мусҳафларининг бирортасига мувофиқ келмаса, у ҳолда у қироатлар этиборга олинмаган.

2. Тақдим ва таъхирдаги ихтилоф.

وجاءت سكرة الموت بالحق (ق: 19)

وجاءت سكرة الحق بالموت

Иккинчи қироат Усмон мусҳафига мос келмагани учун қабул қилинмаган. Усмон мусҳафи расмий Қуръон сифатида эълон қилингандан сўнг юқоридаги ҳолатлардаги турлиликларга чек қўйилган.

3. Сўз ҳарфларининг алмаштирилишидаги ихтилофлар.

وانظر إلى العظام كيف نُثْثِرُهَا (البقرة: 259) — نُثْثِرُهَا

Бу иккала қироат мутавотирдир.

4. Фатҳ ва имола, тарқиқ ва тафҳим каби сўзнинг нутқи ва талаффузидаги ихтилофлар. Бунга “ата” сўзининг “атей” шаклида “Мусо” сўзининг “Мусей” шаклида ўқилишини мисол қилиш мумкин. Бу араб қабилалари ўртасидаги лаҳжалардаги фарқлар доирасидадир. Бу йўналишдаги ихтилофлар доимо Усмон мусҳафига мос келади. Чунки, ёзувда бир хил кўринишда ёзилади.

Етти ҳарф ҳақидаги ҳадисни Қуръоннинг етти лаҳжада нозил бўлганини билдиришини таъкидлаш ўринлидир. Агар ҳадисларни таҳлил этилса, бунга далил кучаяди. Қуръон нозил бўлган вақтда арабларнинг ўз лаҳжаларига кўра ўрганишлари осон бўлиши учун етти лаҳжада нозил қилинган. Шунда бошқа

лаҳжаларда сўзлашувчи каттаю кичик Қуръон ўқувчилари уни осонроқ ўргандилар.

Бу борадаги ривоятлар зоҳиран Мадинада айтилган сўзлар асосида шаклланган. Чунки Пайғамбар атрофларидаги яқин саҳобийларнинг Қуръоннинг бошқа лаҳжалардаги ўқилишини эшитиб, ишонқирамай у кишининг олдиларига борганлари ва саволни аниқлаганлари бунга далил бўла олади. Масалан, Умар Маккада исломни қабул қилган бўлиб, бундай турлиликни билмаган бўлиши эҳтимолдан йироқ.

Умуман, лаҳжалар масаласини ёритиш бўйича олимлар томонидан турли фикрлар билдирилиб, 35 хил қараш вужудга келди. Уларнинг айримлари ҳақида юқорида тўхталинди. Айримлари эса, мақсаддан узоқлашиб кетгани учун кейинги даврларда ривожлантирилмади.

Қуръоннинг етти лаҳжада нозил бўлгани саҳиҳ, мутавотир даражадаги ҳадисларда ўз аксини топиши билан бирга, унинг лаҳжаларда қандай ўқилгани аниқ тарзда келмаган. Яъни, ҳадисларда “Қуръон бу лаҳжада мана бундай ўқилади, у лаҳжада бундай ўқилади” дейилган ўринлар топилмайди. Лекин нодир ҳолатларда бу борада саҳобийларнинг бир-бирлари билан баҳс-мунозаралари баён этилган ўринларни кўриш мумкин. Масалан, ривоят қилинишича, Анас ибн Молик Музаммил (73) сураси 6-оятидаги:

إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْءًا وَأَقْوَمُ قِيلاً

“Ақваму қийлан”ни “Асвабу қийлан” деб ўқиган, унга “Ақваму қийлан” деб ўқилади дейилганда, “аҳнау”, “асвабу”, “ақваму” бир хилдир”, деган.

Айнан шу турлилик Усмон даврида Қуръонни ягона ўқиш услубига келтиришга туртки бўлган ҳамда у юқорида айтилганидек, Қурайш лаҳжасига кўра Қуръонни ёздирган. Бунда Қуръонда бир-бирига қарама-қарши қироатлар мавжуд деган тушунча чиқмайди, албатта. Чунки, бу лаҳжалар асосида

маъноси бир хил турли қабиалар ишлатган синоним сўзлар қўлланилган.

Етти ҳарф етти лаҳжа деган маънодан келиб чиқиб, араб лаҳжаларининг қироатларга таъсирини исботлаш мумкин. Аслида, Муҳаммад (с.а.в.) давларида қироат турлари ҳақида сўз юритилмаган. Балки лаҳжалар ҳақида сўз юритилган. Гарчи қироатлар асли Пайғамбарга мансуб қилинса-да, илк давларда бу ибора айнан ишлатилмаган.

Юқорида етти ҳарф ҳақидаги қарашларни умумлаштириб, айтиш мумкинки, кўпчилик манба ва тадқиқотлар ундан мурод лаҳжалар эканлиги, нутқ ва талаффуз этиш ҳам, сўзларнинг синонимларини ишлатилиши кабилар лаҳжаларга кўра ихтилофларни қамраб олишини тасдиқлайди.

ҚОРИЛАР ВА ҚИРОАТ ТУРЛАРИ

1. Қироат тушунчаси.

“Қироат” сўзи ўзак бўлиб, “ўқимоқ” маъносини билдиради. “Қори” (кўплиги “қурро”) сўзи “ўқувчи” маъносида бўлиб, қуръоншуносликда “Қуръонни ўз ўқиш услубига эга ўқувчиси ва шу услубга кўра ўргатувчиси”, “қироат” эса ривоят асосида ўқиш услуби маъносидадир. Қироат турлари лаҳжалардан бошқа маънода бўлиб, лекин иккиси бир-бири билан боғлиқлигини таъкидлаш лозим. Кам тарқалган “етти лаҳжадан мурод етти қироатдир”, деган қараш манбалар ва тадқиқотларда рад этилган. Кўпчилик Қуръон илмлари бўйича фаолият кўрсатган олимлар етти лаҳжа ва етти қироат бошқа-бошқа нарсалар, деганлар. Лаҳжалардаги сўзлар ва услублар етти қироатнинг ҳар бирида маълум маънода жамланган бўлиши мумкин.

“Қуръоннинг етти ҳарф (лаҳжа)да нозил бўлиши” ҳақидаги ривоятларнинг таҳлили унда қироатларга ҳам таъсир этган ўринлар мавжудлигини кўрсатади. Ибн Масъуднинг Ҳузайл қабиласидан бўлгани унинг лаҳжасини куфалик қори Осим ибн Абу Нажуд қироатига таъсири мавжудлиги тадқиқотларда айtilган. Шунга кўра, Усмон мусҳафи айрим ўринларда лаҳжаларни ҳам ҳисобга олган ҳолда жамланган.

Шундай қилиб, “Қуръон қироатлари” деганда Қуръон сўзларининг ҳарфлари ва ҳаракатларини Усмон мусҳафи имконияти доирасида ривоятга асосланган ҳолда турлича ўқиш маъноси келиб чиқади. Шу ўринда айтиш лозимки, Қуръон тўлиқ, ҳар бир сўзи ва ҳарфи қорилар томонидан

турлича ўқилмаган. Балки, баъзи сўзлар турлича ўқилган ҳамда нутқ этишда фарқланади. Шу билан бирга, икки ёки ундан ортиқ қорилар бир хил ўқишни ривоят қилишлари ҳам жуда кўп учрайдиган ҳолат. Қуръон сўзини бир қорининг бошқа бир ёки ундан ортиқ қорига мос тарзда ўқимаслиги жуда камдан кам учрайдиган ҳолатдир.

Бошқа жиҳатдан сўз ва ҳарфлар ҳаракат бир хил бўлганда ҳам уни талаффуз этиш (имола, фатҳ каби) турлича бўлиши мумкин. Бу эса айнан қориларнинг маълум маънода лаҳжаларга боғлиқлигини кўрсатиб берувчи яна бир далолатдир. Чунки, қорилар ўзлари ўрганган ўқиш услуби маълум қабилага тегишли талаффуз қилиш асосига ҳам таянади. Бунда маъно ҳам, ҳарфлар ҳам ўзгармайди.

Умуман, қироатлар мавзуси ҳозирги давримизда кенг очиб берилишга муҳтож бўлган йўналишлардан. Унинг шаклланиш тарихи ва босқичлари, маълум қироатнинг тарқалиш сабаблари, мутавотир қироатларда ҳам айрим сўзларни ўқишда заиф ривоятларга таяниш сабаблари каби саволларга аниқлик киритилиши тадқиқотчилар олдиларида турган вазифалардан.

Қориларнинг яшаган давлари бир-бирига жуда яқин бўлгани бир даврнинг ўзида бунга катта эътиборнинг юзага келганини кўрсатади. Қуръоннинг дастлабки ёзма нусхаларида диакретик ҳаракатлар ва нуқталарнинг бўлмаганлиги бизга маълум. Абул Асвад Дуалий (ваф. 688), икки шогирди Наср ибн Осим (ваф. 707), Яҳё ибн Яъмурлар (ваф. 746) томонидан ундош ҳарфларни ажратиш учун нуқталар қўйиш ва унли ҳарфларни ҳаракатлар қўйиш билан ажратиш амалга оширилган. Кўриниб турганидек, ривоятга асосланган қироатга кўра ҳаракат ва нуқталар қўйилган. Бунда Қуръонни китобдан эмас, балки қорилар томонидан ўқитилиши асос бўлгани учун катта қийинчиликлар чиқмаган, дейиш мумкин. Яъни Усмон мусҳафи расмий нусха ҳамда уни қори томонидан ўқитиб, ўргатилган.

Шарқшунос олимлардан Т. Нёльдеке ва И. Гольдциерларнинг фикрича, Усмон мусҳафидаги нуқталар ва ҳаракатларнинг қўйилмаганлиги кейинги даврда уни турлича ўқишга сабаб бўлган. Бу фикрга мусулмон олимлари раддия берганлар. Манбалардаги маълумотларга кўра, Қуръон фақат Усмон мусҳафи асосида эмас, балки авлоддан авлодга ёдаки тарзда ҳам ўтиб борган, силсилалар билан илк давр машҳур саҳобийларига етиб борадиган қироатлар асос вазифасини ўтаган. Шу ўринда манбаларни синчиклаб ўрганилса, Европа шарқшуносларининг фикрига ўхшаш қараш вужудга келади. У ҳам бўлса, ривоятга асосланган қироатни Усмон мусҳафи ва араб тили қоидаларига мос келиши ҳақидаги мусулмон олимлари томонидан ишлаб чиқилган қоидага кўра, агар ривоят Усмон мусҳафи доирасида, унинг имконича ўқилган деган мазмунда турлича ўқилган деб тушуниш мумкин. Шунга кўра, ривоят, Усмон мусҳафи ва араб тили доираси қироатни аниқлашда чегарани белгилаб турган. Шу каби айрим олимларнинг қарашларига кўра, қориларнинг Қуръондаги маълум сўзни ўқиш услубини танлашда ижтиҳод қилган ўринлари мавжудлигидан унинг турлари кўпайган. Бу қараш ҳам агар тасдиғини топса, жуда кам ўринларга нисбатан қўлланилган.

Шу каби кўпчилик мусулмон олимлари томонидан қироат соҳиблари ўз қироатларини саҳобийлардан ва улар Муҳаммад (с.а.в.)дан олганлари қайд этилган. Шунинг учун дастлабки Қуръон илмлари бўйича фаолият кўрсатган олимлар мутавотир қироатларни 25 та, 20 та, 7 та, 10 та каби турлича талқин этилишини кузатиш мумкин. Ушбу қироат турларининг кўпайиб кетишига қориларнинг ўз ўқишларини тузишда бошқа қорилар қироатларидан олар эканлар, бир қоридан бир сўзнинг ўқиш услубини олсалар, бошқа ўринда яна бошқасидан олганлар. Шу тарзда маълум маънода қорилар ўз қироатларини тузишда турли қироатлардан терма қилиш йўлидан ҳам борганлар.

2. Етти мутавотир қироат.

Қироатларнинг кўпайиши Қуръон ҳақида турли нотўғри қарашлар чиқиши мумкинлигидан бўлса керак, Абу Бакр Аҳмад ибн Мусо ибн Аббос ибн Мужоҳид (245–324/859–935) уларнинг сонини имкон қадар камайитириш ва Қуръоннинг етти ҳарфда нозил бўлгани ҳақидаги ҳадисга мос тарзда қироатларни ҳам еттита эканлигини таъкидлайди. Ҳақиқатда ҳам унинг етти қироатни ажратиб бериши, ўз давридаги бу борадаги муаммони ҳал этиб, кейинги даврлар учун ҳам ечим берди. Чунки камида еттитадан кейинги учта қироат ҳам мутавотирликда қолишмаслиги олимлар томонидан эътироф этилган.

Қироатларни аниқлашда ривоят асос қилинган, чунки агар Усмон мусҳафидаги нуқталар ва ҳаракатларнинг қўйилмаслиги қироатларни юзага келтирган бўлса, у ҳолда ўша даврнинг ўзида қироатлар ҳозиргидан ҳам ниҳоятда кўпайиб кетган бўлар эди. Чунки араб тилидаги музориъ ҳарфлар нуқталарини маънога таъсир кўрсатмаган ҳолда турлича қўйиш, ёки сўз нуқталарини ўзгартириш билан умуман бошқасига айланиб кетиши, ҳаракатлар бўйича, маълум ва мажҳул нисбатларда ўзгаришлар кўпайиб кетиши каби ҳолатларни ҳисобга олинса, бу равшан бўлади. Бунга қўшимча қилиб, фирқа ва оқимларнинг ўз йўналишларига Қуръонни мослаштиришга уринишларини бошидан ўтказган қироатларнинг саломат сақланиб қолиши жиддий эътибор натижасидан эканлиги келиб чиқади. Шунинг учун ривоят асосида қироатлар шаклланган деган қараш ҳақиқатга яқинроқдир.

Қироатларнинг турлилигига кичик бир мисол тарзида “Фотиҳа” сурасида бир сўзнинг турлича ўқилишини айтиш ўринли. Сурадаги “مَلِكٌ” – “مَلِكٌ” яъни “молики” – “малики” тарзида ўқилган. Бунга сабаб иккала ўқишнинг Муҳаммад (с.а.в.)дан ривоят қилингани ва Усмон мусҳафи имконияти

Қорилар ва қироат турлари

доирасида турли қироатни қамраб олганлигидир. Мусҳафда алифсиз ёзилган.

Қироатлар бўйича дастлабки изланишни Абу Убайд Қосим ибн Салом (ваф. 224/638) олиб борган бўлиб, 25 та турдаги қироат бўйича сўз юритган. Ундан кейин яна олимлар чиқиб, қироат турларини 20 та ва ундан ортиқ санаб асарлар ёздилар. Сўнг Абу Бакр Аҳмад ибн Мусо ибн Аббос ибн Мужоҳид ушбу қироатларни 7 тага чегаралади. Ундан кейинги олимлардан Абул Хайр Муҳаммад ибн Муҳаммад (ваф. 833) 10 тага етказди. 7 тага қўшимча учта қироат соҳиблари сифатида Язид ибн Қаъқоъ (Мадина), Яъқуб ал-Ҳазрабий (Басра), Халаф ал-Баззор (Куфа) тан олиндилар:

	Минтақа	Қорилар	Биринчи ровий	Иккинчи ровий
1	Куфа	Осим ибн Абу Нужуд Баҳдала (ваф. 128/744)	Ҳафс (ваф. 805)	Шуъба (ваф. 809)
2	Куфа	Ҳамза ибн Ҳабиб (ваф. 156/774)	Халаф (ваф. 843)	Халлод (ваф. 835)
3	Куфа	Али ибн Ҳамза ал Кисоий (ваф. 189/804)	Ад-Дурий (ваф. 860)	Абул Ҳорис (ваф. 854)
4	Мадина	Нофеъ ибн Нуъайм (ваф. 169/785)	Варш (ваф. 812)	Қолун (ваф. 835)
5	Макка	Абдуллоҳ ибн Касир (ваф. 120/737)	Ал-Баззий (ваф. 854)	Қунбул (ваф. 903)
6	Дамашқ	Абдуллоҳ ибн Омир (ваф. 118/736)	Ҳишом (ваф. 859)	Ибн Заквон (ваф. 856)
7	Басра	Абу Амр ибнун Ало (ваф. 154/770)	Ад-Дурий (ваф. 860)	Ас-Сусий (ваф. 874)

2. Етти мутавотир қироат

Манбаларда ушбу етти мутавотир қироатдан кейин қуйидаги учта қироат машҳур қироат сифатида номланади:

	Минтақа	Қорилар
1	Мадина	Абу Жаъфар (ваф. 130/747)
2	Басра	Яъқуб ал-Хазраий (ваф. /820)
3	Куфа	Халаф (ваф. /843)

Юқоридаги ўнтадан кейинги 4 қироат қуйидагилар:

	Минтақа	Қорилар
1	Макка	Ибн Муҳайсин (ваф. 123/740)
2	Басра	Язидий (ваф. 201 /817)
3	Басра	Ҳасан Басрий (ваф. 109 /728)
4	Куфа	Аъмаш (ваф. 147/765)

Қироатларнинг ишончилиги қуйидаги талаблар асосида ажратилган:

1. Қироат араб тили жиҳатларига мувофиқ келиши;
2. Усмон мусҳафига мос келиши;
3. Қироат тавотурлик даражасида нақл этилган бўлиши керак. Кўпчиликнинг кўпчиликка нақл этган бўлиши лозим.

Ушбу шартлар жамланган ҳолда қироат қабул этилган ҳамда мутавотир қироат деб қаралган.

Шартлардан биттаси адо этилмаган ҳолатда ҳам ушбу қироат “шозз қироат” деб аталади. “Шозз”нинг маъноси “ҳақиқий бўлмаган”, “жамоатдан ажралган”, “яккаланган” бўлиб, қироатда “саҳиҳ бўлса-да, якка тартибда ривоят қилинган қироат” деб тушунилади. Шу каби “шозз қироат” атамасига бир нечта шарҳлар берилган бўлиб, асосан, араб тилига мос келадиган, аммо Усмон мусҳафига мос келмайдиган қироат тушунилади ва унга “тафсирий қироат” деган ном ҳам берилган. Юқоридагилардан унинг мутавотир қироатнинг тескариси эканлиги аён бўлади.

Қироат соҳибларига қироатни мансуб қилиш деганда, албатта улар биринчи бўлиб, ушбу ўқишни ўйлаб чиқарганлар

деб тушунилмайд. Балки, ушбу ўқишни ривоят асосида ўзларига қадар етиб келган турли ўқиш услубларидан танлаш ишини амалга оширганликлари тушунилади.

Юқоридаги жадвалдан кўриниб турибдики, ҳар бир қироат имомининг иккитадан ровийлари мавжуд. Агар Осимни мисол тарзида оладиган бўлсак, унинг икки шогирди: Ҳафс ибн Сулаймон ва Абу Бакр Шуъбалар зикр этилган. Унинг икки шогирди орасида ҳам қисман фарқлар мавжуд. Масалан, Шуъбада 9 та имола, Ҳафсда 1 та имола қилиб ўқилган ўрин мавжуд. Шу каби, Ҳафс ривояти Абу Бакр Шуъбадан афзалроқ экани манбаларда зикр этилган. Осимнинг икки хил услубга ўргатганининг сабаби сифатида Усмон мусҳафи бўйича ўқишни тарғиб этиш учун Куфага келган Абу Абдурахмон Суллабийнинг ўқишини Ҳафсга, ушбу ўлга илгарироқ келган Абдуллоҳ ибн Масъуд ўқишини Шуъбага ўргатган, деган қараш мавжуд. Осим ўз ўқишини тузишда Абу Абдурахмон Суллабийдан олар экан, Абдуллоҳ ибн Масъуд ўқишига кўра ўрганганларини қиёслаб борган.

Айтиб ўтиш лозимки, ушбу қироатлар ўртасида ақидавий ва фикҳий масалалардаги устувор тамойилларда фарқлар мавжуд бўлмай, балки жузъий турлиликни қамраб олади. Қироатлар ўртасидаги фарқлар натижасида фирқа ва оқимлар юзага келмаган. Балки айрим ҳолларда фирқа ва оқимлар мутавотир ривоятларга хилоф равишда ўз йўналишларига мос тарзда ўқишга ҳаракат қилганлар. Бу каби ўринлар айрим ҳоллардагина бўлиб, фақат маълум оқим доирасидагина қолиб кетган. Масалан, мўътазиллийлар “калламаллоҳу Мусо таклиман” “Аллоҳ Мусога гапирди” оятини ўз ақидаларига мос келмагани учун “калламаллоҳа Мусо таклиман” “Мусо Аллоҳга гапирди” сифатида “Аллоҳ” сўзини фатҳа қилиб, тушум келишигида, насб ҳолатда ўқиганлар. Чунки, мутавотир қироатдаги ўқиш уларнинг Аллоҳнинг инсонларга гапирмаслиги ҳақидаги ақидаларига мос келмайди.

3. Қироат турларининг минтақалар бўйича тарқалиши

Қироат турларидан бири ёки бир нечтаси маълум ўлка ва минтақада, маълум даврларда тарқалган. Бу сиёсий ҳокимиятнинг ўзгариши, яъни бир ўлкадан бошқа ўлкага юриш, мазҳаб, у билан бирга қироатнинг бир ердан бошқа жойга кўчиши каби ҳолатлар таъсирида амалга ошган.

Ҳозирги кунда Ҳафс ибн Сулаймоннинг Осимдан қилган ривояти асосидаги қироат энг кенг тарқалган бўлиб, кейинги ўринда Варшнинг Нофеъдан қилган ривояти асосидаги ўқиш услуби туради. Шу билан бирга, бошқа қироатлар ҳам мусулмон ўлкаларида маълум маънода тарқалган.

Ҳафс Дурийнинг Абу Амр Басрийдан ривоят қилган қироати Сомали, Судан, Чад, Нигерия ҳамда умумий тарзда Африка марказида тарқалган. Араб мағриби ўлкаларида Варшнинг Нофеъдан қилган ривояти асосий ўқиш услуби сифатида тан олинган. Қолган мусулмон ўлкаларида Ҳафснинг Осимдан қилган ривояти бўйича Қуръон ўқилади.

Қироатларнинг тарихи бўйича ғарб шарқшунослигида ўзига хос қараш мавжуд. Унга кўра қироатларнинг тарихи 6 даврга бўлиниб кўрилади. Улар:

1. Усмон мусҳафига қадар дастлабки мусҳафлар даври;
2. Ўлкаларга тарқатилган Усмон мусҳафлари бўйича ўқиш даври;
3. Қироатларни эркин танлаш даври;
4. Етти ёки ўнта қироат бўйича ўқиш услубининг тўлиқ эгаллаган даври;
5. Ўнта қироатнинг орасидан ўқиш услубини танлаш даври;
6. Ҳафс қироатининг кенг тарқалиш даври ҳамда бу чоп этилган мусҳаф нусхаларининг кенг тарқалиш даври ҳамдир.

Қироат турларининг минтақалар бўйлаб тарқалиши ўзига хос тарихга эга. Айрим қироатлар маълум бир даврда асосий қироатни ифода этиб турган бўлса, вақт ўтгандан кейин ушбу

минтақа мусулмонлари бошқа қироатга ўтганлар. Бунда мазҳаб, сиёсий ҳокимиятнинг маълум қироатни устун қилиши таъсир этган. Юқоридаги қироатлар орасида Нофеъ, Абу Амр, Ибн Омир ва Осимдан Ҳафс ривояти бўйича ўқишлари узоқроқ вақт ва кенгроқ тарқалган.

Мисрлик Варшнинг Мадиналик Нофеъдан ривоят қилган қироати V/XI асрга қадар араб мағриби ўлкаларида (ҳозирги Жазоир, Марокаш, Мавритания) ҳамда Африка ғарбида (Сенегал, Нигер, Мали, Нигерия), шунингдек, Миср, Ливия, Чад, Туниснинг ғарби ва жанубида тарқалган. Бу қироат илк даврларда Мисрда ва бу ердан юқорида зикр этилган ўлкаларга тарқалган. Сўнг Мисрда Абу Амр Басрий қироати устун бўла бошлаган ва бу ердан араб мағриби ўлкаларидан ташқари қолганларига тарқалган. Мисрда XII/XIX асрга қадар асосий қироат сифатида эътироф этилган. Сўнг эса Ҳафснинг Осимдан қилган ривояти унинг ўрнини эгаллай бошлади.

Қолуннинг Нофеъдан ривоят қилган қироати Ливияда расмий қироат сифатида ҳамда Туниснинг аксарият қисмида тарқалган.

Ҳафснинг Осимдан ривоят қилган қироати ҳанафий мазҳабидаги усмонли туркларнинг саъй-ҳаракати билан асосан XIX асрдан ислом машриқи ўлкаларида ҳамда Жазоир ва Мисрда тарқалган. Баъзи қарашларга кўра ҳанафий мазҳаби вакиллари Абу Ҳанифанинг Осимдан қироатни олган деб қарашлари туфайли ушбу қироатни тарқатганлар.

Илк даврларда, яъни Усмон мусҳафи ўлкаларга тарқатилганда Шомга юборилган Муғийра ибн Абу Шиҳоб унга кўра ўқишни тартибга сола бошлаган. Муғийранинг ўқиш услуби бу ерда итоат тарзида қабул этилиб, унга кўра ўқишга ўтилган. Шом аҳли бунгача саҳобий Абу Дардонинг қироат услуби бўйича ўқишар эди. Унинг айрим мулоҳазалари баён этилган. Масалан, тарихчи Ибн Асокирнинг айтишича, Лайл (92) сураси 3-оятини Абу Дардо “вама холақоз закара вал унсо”ни “ваз закара вал унсо” шаклида ўқиган экан.

Бу ерда Усмон мусхафи асосидаги қироат шакллангандан сўнг, унинг асосидаги – етти мутавотир қироат ровийларидан Ибн Омирнинг услуби тарқалди. Ибнул Жазарийнинг “Нашр фил қироъотил-ашр” китобида келтирилишича, 500/1100 йилларга қадар (VI/XII аср) Дамашқдан то Фурот дарёсигача (Ироқ) бўлган ҳудудда Ибн Омир қироати билан ўқилган. Кейин эса, бир ироқлик моҳир қорининг бу ерга келиши ва Абу Амрдан Ҳафс Дурий ривояти бўйича қироатни тарқатиши натижасида илгариги қироат ўрнини эгаллай бошлаган. Бу ҳам Усмонли турклар саъй-ҳаракати билан Ҳафснинг Осимдан ривоят қилган қироатини расмий ўқиш услуби сифатида тарқатгунларига қадар давом этган.

Басрада Абу Мусо Ашъарий қироати билан бирга, ҳижозий қироатлар бўйича ўқилган. III/IX асрда Басрада Абу Амр қироати ҳамда басралик Яъқуб қироатлари асосий ўқиш услуби сифатида ёйилган бўлган. 500/1100 йиллардан бошлаб Абу Амр қироати то Ҳафс қироати тарқалгунга қадар Басра ва кўпчилик мусулмон ўлкаларида асосий ўқиш услуби бўлиб турган. Маълумки, бу ерлик олимларнинг саъй-ҳаракатлари туфайли қироат илмининг илк асослари қўйила бошланган. Наҳв илмига тамал тошини қўйган ва мусхафга ҳаракатлар қўйишни кашф этган Абу Асвад Дуалий (ваф. 69/688), Ҳажжож буйруғига кўра мусхафни шакллантирган ва ҳарфларга нуқталар қўйиб ажратган Наср ибн Осим (ваф. 90/708), Яҳё ибн Яъмурлар, биринчи бўлиб нуқталар ва ҳаракатлар қондасини тартибга солган ва китобларга киритган Халил ибн Аҳмад Фароҳидий (ваф. 170/786) каби олимлар алоҳида ўрин тутадилар.

Куфа аҳли исломга доир илк илмларини саҳобий Абдуллоҳ ибн Масъуд Ҳузайлийдан олганлар. Унинг Ҳузайл қабиласи лаҳжасига кўра Қуръон ўқигани ва Умар ибн Хаттоб томонидан бундан қайтарилиб, Қурайш лаҳжасига кўра ўқиши таъкидлангани ҳақида ҳадис тўпламларида зикр этилган.

Кейинчалик Усмон томонидан расмий мусҳаф тайёрлангандан сўнг у бир мунча иккиланишлардан сўнг Усмон мусҳафига кўра ўқиш услубига ўтгани ҳам баён этилган.

Бу ерда Усмон мусҳафи услубини тарқатишга юборилган Абу Абдурахмон Сулламий бўлган ҳолида ҳам Ибн Масъуд қироати кишиларнинг эътиборидан тушмаган. Бу борада Ибн Мужоҳид ўзининг “Етти қироат” китобида шундай дейди: “Сулаймон Аъмаш (ваф. 148/765) деди: Мен сизларда Абдуллоҳ ибн Масъуд қироатини худди куфаликларда Зайд қироати (Усмон мусҳафи) каби жуда кам тарқалганини кўрдим. Зайд қироати куфаликларда бир ёки икки киши биладиган даражада”. Абу Абдурахмон Сулламий Усмон мусҳафи Алининг ўқиш услубига ҳам мослигини келтириб, уни тарқатишга ҳаракат қилган, Ҳажжож ибн Юсуф (40–95/660–714) ҳокимият тепасига келгандан сўнг Ибн Масъуд мусҳафи бўйича ўқиш услубини истеъмолдан чиқариш ҳаракатини давом эттирган. У Басрада алоҳида ҳайъат тузиб, Усмон мусҳафига хилоф бўлган ҳар қандай мусҳафни 60 дирҳамга сотиб олиб, йўқ қилиш ишини топширган. Унинг бу иши кўпчилик уламолар томонидан қўллаб-қувватланган. Ҳажжожнинг ўзи қироатларни яхши билгани манбаларда ёзиб қолдирилган.

Куфа аҳли Ибн Масъуд ва Али ибн Абу Толиб қироатлари бўйича ўқишар эди. Али ҳижозлик, Ибн Масъуд Нажддаги Бани Тамим қабиласи лаҳжасига яқин бўлган Ҳузайл қабиласидан бўлган. Лекин Ҳажжожнинг ўтказган зулмлари Куфа аҳлида ёмон таассурот қолдиргани боис, улар унга хилоф равишда Ибн Масъуд қироатини йўқотмасликка ҳаракат қилган бўлишлари эҳтимолдан йироқ эмас.

Сўнг Осим қироати Куфада тарқала бошлади. У Усмон мусҳафи асосида Абу Абдурахмон Сулламийдан, у эса Алидан олган. Унинг услуби Али ва Абдуллоҳ ибн Масъуд қироатлари асосида тузилган. Чунки унда қурайшликларда учрамайдиган ҳолат, яъни ҳамзалар ифодаланган. Шу тарзда вақт ўтиши

билан кўпчилик томонидан ушбу қироат қабул этила борди. Сўнг Ҳамза қироати ҳам тарқалди. У ҳам Али ва Ибн Масъуд қироатлари асосида шаклланган қироатдир. Лекин унинг қироати Осим қироати каби кўпчилик томонидан қабул қилинмади. Ушбу давр машҳур олимларидан Молик ибн Анаснинг Ҳамза қироатига муносабати ижобий бўлмагани ривоят қилинган. Ибн Мужоҳид Осим қироати ҳақида шундай дейди: Куфаликларнинг ҳаммалари ҳам унинг қироатини олмадилар. Шунда ҳам улар унинг шогирдларидан Абу Бакр ибн Иёш ривояти асосидаги қироатни олдилар. Ҳозирги кунимизда эса, (яъни 300 ҳижрий йилларда) кўпроқ Ҳамза қироати тарқалган. Яъни, Ҳамза қироати кейинчалик тарқалган. Куфалик қироат ровийларидан Кисойи ва Халаф ҳам асосан Ҳамза қироатига мос тарзда ўқиганлар.

Сўнг эса, Абу Амр Басрий (ваф. 154/770)нинг шогирдларидан Ҳафс Дурий қироати Басрадан Куфага келиб, вақт ўтиши билан бу ерда ҳам, бутун мусулмон шарқида ҳам кенг тарқалди. Бу ҳолат ҳам усмонли туркларнинг Ҳафснинг Осимдан ривоят қилган қироатини тарқатгунларига қадар давом этди. Ҳатто бу минтақадаги шиалар ўртасида ҳам ушбу қироат кенг тарқалди.

Африка шимоли ва Андалусда дастлаб Ибн Омир қироати асосий мавқеда турган. Чунки Шомда яшаган умавийлар бу ерларда ҳокимиятларини ўрнатишга келганларида ўзлари билан бирга Ибн Омир қироатини олиб келганлар. Бу ўлкаларда бир аср давомида Ибн Омирнинг шогирди Ҳишом қироати асосий ўринда турди. Кейин эса, аббосий волийлар билан бирга Ҳамза қироати бўйича қорилар Бағдод ва Куфадан келишлари натижасида ушбу қироат ва у билан бирга ҳанафийлик мазҳаби бир мунча тарқалди. Сўнг Ғозий ибн Қайс (ваф. 199/814) Нофеъ қироати ва Имом Моликнинг “Муватто” асарини олиб кирди. Андалус ва араб мағрибида Варшнинг Нофеъдан

ривоят қилган ўқиш услуби ва моликийлик мазҳаби бир-бирига боғлиқ ҳолда тарқала бошлади. Шу билан бирга имом Молик ҳам Нофеъ қироатига таянгани уни моликийлик мазҳаби қироатига айлантирган. Кейинчалик моликийлик мазҳаби уламоларидан Абу Азҳар Абдуссамад Атақий каби олимларнинг тутган мавқелари туфайли улар таянган Варшнинг Нофеъдан ривоят қилган қироати асосий ўринни сақлаб турди. Шу тарзда ҳозирга қадар бу ўлкаларда мазкур қироат асосий қироат вазифасини бажармоқда.

Кўриниб турганидек, қироатлар қайси ўлкадан бўлишса, ўша ер қироат услуби ва тутган мазҳаби биргаликда кириб келган.

Ибн Омир қироати Ҳафснинг Осимдан ривоят қилган қироатидан илгари ислом оламида кенг тарқалган бўлиб, кўпчилик муфассирлар ҳам унинг қироатини асос, қолганларини қиёсий келтирган ҳолда шарҳ ёзганлар.

Ҳозирги кунда Ҳафснинг Осимдан ривоят қилган қироатининг кенг тарқалиш сабабларидан бири ушбу қироатни адо этиш осонлиги, унда имоланинг фақат бир ўринда борлиги; ҳатто бошқа куфалик Ҳамза, Кисойй, Халаф каби қориларда ҳам бу кўп учрайдиган ҳолат. Ҳамзада сукут қилиш ундан олдинги ҳарфнинг сукунли бўлишида амалга оширилишининг бошқа қироатларда кўп учраши, Ҳамза ва Ҳишом каби ҳамзада вақф қилиш ҳолати, Кисойй каби муаннас “ҳо”да имола қилиниши, Варшнинг Нофеъдан қилган ривоятига кўра маддалардаги хусусиятлар, кўплик мимига ҳарф қўшилиши ва сукун қилиниши, Қолуннинг Нофеъдан ривояти каби мадд қоидалардаги мураккабликлар, Сусийнинг Абу Амрдан ривояти каби ўхшаш ва яқин ҳарфларда катта идғомларнинг кўп келиши, Нофеъ, Ибн Касир, Абу Амр, Ибн Омир қироатлари каби кетма-кет ҳамзалар бир сўзда бўлса ҳам икки сўзда бўлса ҳам алоҳида қоида асосида ўқилиши каби хусусиятлар ушбу

қироатлар орасида Ҳафсни алоҳида ажратиб туради. Ҳамда унинг мазкур вазиятлардаги ўқиш услубларининг осонлиги ҳам қабул этилишида муҳим ўрин тутди.

Шунингдек, Усмонли туркларнинг ушбу қироатни тарқатишга эътибор беришлари ҳам бошқа қироатлардан устун бўлишидаги сабаблардан биридир.

Ҳозирда ҳам Ҳафс қироати бўйича мусҳафларнинг доимий тарзда нашр этилиши ҳам ушбу қироатнинг кенг тарқалишида муҳим омил саналади.

Биринчи магнитли лентага Қуръон тиловати Маҳмуд Халил Хусарий томонидан Ҳафс ривояти асосида ёзилгани ҳам ушбу қироатнинг қабул этилишида кўмак берган омиллардандир.

ҚУРЪОН ИМЛАРИ

1. Сабабун нузул ва муносабат имлари.

Қуръон имлари тўлиқ тарзда Суютий, Заркаший каби олимлар томонларидан ўрганилган бўлса, унинг доирасидаги мавзулар бўйича ҳам алоҳида асарлар яратилган. Жумладан, сабабун-нузул, носих ва мансук кабилар кенг ўрганилган мавзулар сирасига киради.

1) Сабабун-нузул имми. Сабабун-нузул Қуръон нозил бўлаётган вақтда бирор саволга жавоб, ёки бирор воқеа-ҳодисага боғлиқ бўлиб, ундан кейин нозил бўлган ҳолатда вужудга келади ҳамда тафсирга оид асарлар ва ҳадис тўпламларида саҳобий ёки тобиийлардан ривоят тарзида келади.

Оятни тафсилотлар ва уни нозил бўлиш вақтидаги ҳолатни билиш Қуръонни тўғри талқин этиш ва шарҳлашда асосий ўрин тутаяди. Муфассирлар оятнинг нозил бўлиш сабабини очиб берувчи ривоятларни келтириб, қийин ўринларни тушунарли қилиб, маъноларни кенгроқ очиб берадилар. Шунга кўра, оятларнинг нозил бўлиш сабаби, яъни унинг мазмунини очиб берувчи воқеа-ҳодисаларни билиш лозимлиги, акс ҳолда ўзгача шарҳлаш мумкинлиги уламолар тарафидан таъкидланган.

Айниқса, фирқа ва оқимлар томонидан сабабун-нузул иммининг эътиборга олинмаслиги оятнинг муродини ўзгача шарҳлашларига олиб келган. Бу эса, ўз-ўзидан маънони чеклаб турувчи омилардан тобора узоқлаштирган. Ҳозирда ҳам турли экстремистик ва террористик оқимларнинг фаолиятларида бу ҳолат мавжуд.

Қуръонда турли мавзуларда жумладан, фикҳий ҳукмларни қамраб олувчи оятларнинг бирор масалага жавоб тарзида, ёки воқеа кетидан тушиш ҳолатлари учрайди. Шу сабабли Қуръон оятлари нозил бўлиш сабабига эга ва эга бўлмаганларга бўлинади.

Шу каби сабабун-нузул бўйича олиб борилган тадқиқотларда уни билишнинг моҳияти, бир нечта нозил бўлиш сабабига эга оятлар ва унга муносабат, бир сабаб учун нозил бўлган оятлар масаласи, лафз умумий тарзда баён этилган ҳолатда сабабнинг махсуслиги каби мавзулар ўрганилиб, ойдинлик киритишга ҳаракат қилинган.

Сабабун-нузулга доир ривоятларни қуйидаги асосий 3 турга бўлиш мумкин:

1. Оятнинг мақсади ўша ривоят, уни билмай оятни шарҳлаб бўлмайдиган қисм. Масалан: Мужодаला сураси 1-оятда:

قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي زَوْجِهَا وَتَشْتَكِي إِلَى اللَّهِ
وَاللَّهُ يَسْمَعُ تَحَاوُرُكُمَا إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ

“Аллоҳ эридан баҳс-мунозара қилаётган ва Аллоҳга шикоят қилинаётган сўзни эшитди. Албатта, Аллоҳ эшитгувчи билгувчидир” жумласини очиб берувчи воқеани билмай, уни тўлиқ тушунимайди. Бухорий ривоятига кўра, Авс ибн Сомит исмли саҳобий умр йўлдоши Хавла бинт Саълабани “менга онам кабисан”, деб арабларга хос сўз ифодаси билан “зиҳор” қилган. Бу ибора билан исломгача бўлган даврда араблар ўз аёлларини талоқ қилганлар. Шундан сўнг Хавла Муҳаммад (с.а.в.)нинг ҳузурларига бориб, эрининг бу қилмишидан шикоят қилган. Сўнг оят тушиб, аёлларнинг эрларига она бўлмасликлари, балки бу сўздан қайтиш лозимлиги каби ҳукмлар туширилади.

2. Мужмал мазмундаги оятларни тушунтириб берувчи ривоятлар бўлиб, турлича маънолар келиб чиқишини олдини олади. Аниқ бўлмаган оятнинг муроди сабабун-нузул зикр

этилган ривоят асосида бошқа тахминлардан ажралади. Бу аввалги турга яқин ва ўхшашдир. Масалан:

وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ

“Кимларки, Аллоҳ нозил қилган нарса билан ҳукм чиқармас эканлар, бас улар кофирдирлар” (Моид: 44) оятида “ман” (“ким”) мавсул исми маънони умумий, мужмал қилган бўлиб, шунга кўра оятнинг аҳли китоблар ҳақида нозил бўлгани ёки умумий барчага тегишли эканлиги ажратилмаган. Агар оятнинг нозил бўлиш сабаби ҳақидаги ривоят келтирилса, унинг насронийлар ҳақида нозил бўлгани билинади ҳамда “ман” сўзи “қайсики” маъносида бўлиб, “нозил қилинган Инжил билан ҳукм юритишни тарк этганлар, Муҳаммадга ҳам куфр келтиришлари ажабланарли эмас” деган маъно келиб чиқади. Бу маънони ушбу оятдан олдинги ва кейинги келганлари ҳам қўллаб-қувватлайди.

3. Оятнинг маъносини янада кенгроқ тушунишда кўмак берувчи ривоятлар. Масалан:

إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرٌ فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ

“Дарҳақиқат, Сафо ва Марва (тепаликлари) Аллоҳнинг шиорларидан. Кимки, Аллоҳ уйига Ҳаж ёки Умра қилганида, улар орасида тавоф (саъй) қилса, унга гуноҳ йўқдир” ояти сабабун-нузулга оид ривоятсиз ҳам тушунарли мазмунни касб этса-да, лекин қуйидаги ривоят оятни янада кенгроқ тушунишда кўмак беради. Оишадан қилинган ривоятга кўра, исломдан аввал Сафо тепалигида Исоф бути, Марва тепалигида Ноила бути турган ва араблар уларга илтижо қилишган. Шунинг учун мусулмонлар у иккиси орасида саъй қилишни гуноҳ санашган, шундан сўнг ушбу оят тушиб, уларнинг орасида саъй қилиш кераклиги баён этилган.

2) **Муносабат илми** (Сура ва оятларнинг бир-бири билан боғлиқлиги илми). Муносабат илми оятларнинг кетма-кетлиги,

тартиби, уларнинг сиёқи, ўзаро боғлиқлиги, мувофиқлиги, мослигини ўрганувчи илмдир. Бу боғлиқлик ҳолатлари ақлий, ҳиссий, умумий, хусусий, ҳаёлий тарзда бўлиши мумкин. Бунда оятлар кетма-кетлигидаги ҳикмат юзага чиқади, мазмун-моҳияти янада тушунарли бўлади.

Лекин ушбу ҳолатга кўпчилик муфассирлар томонидан эътибор берилмайди. Агар мусулмон муфассирлар бу йўналишга кўпроқ эътибор қаратганларида, Қуръони каримнинг янги қирралари кенг ёритилган бўлар эди.

Мисол тарзида, Қуръонда келган ҳукм кетидан ваъд ёки ваъид сўзлари келишини айтиш мумкин. Улардан сўнг эса, одатда тавҳидга оид сўзлар келади, бу билан амр қилувчининг улугворлиги намоён этилади.

Кўпчилик суралар ўзидан кейинги сура билан маълум маънода боғлиқ бўлади. Масалан, “Фотиҳа” сурасидаги “Тўғри йўлга ҳидоят этгин” ояти “Бақара” бошидаги “Бу китобга ҳеч қандай шубҳа йўқдир” ҳамда ундан кейинроқдаги “... ана ўшалар Раббиларининг ҳидоятидадирлар” оятлари билан боғлиқ, чунки бунда тўғри йўлни топишда асос бўлган китоб ва имон келтириб, яхши амал қилганларга ҳидоятда эканликлари айтилмоқда.

Сураларнинг бошланишидаги ҳуруф муқаттаотлар ўша сурада кўп ишлатилган сўзлардаги ҳарфлардан иборат, масалан, қоф билан бошланган сурада қоф ҳарфи сўзлар кўп ишлатилган, улардан: қалб, Қуръон ва ҳ.к. “Алиф лам мим сод” билан бошланган сурада, қисса, садр ҳамда унда одам ва бошқа пайғамбарлар қиссалари баён этилган. Ҳамда кўпчилик шу каби ҳарфлар зикр этилгандан кейин кетидан “Қуръон” сўзи келади. Масалан: “Алиф лам мим заликал китаб”, “Қоф вал Қуръон”, “Сод вал Қуръон”. Бу “Анкабут”, “Рум” ва “Нун” сураларидан ташқаридир.

Шу каби, охиратда айнан катта азоб (азобун азим)нинг берилиши Пайғамбарларни ўлдирганлар, ёки ноҳақ мўмин-мусулмонларни ўлдирганлар, ёки ер юзида фасод, бузгунчилик

қилганлар ҳақида сўз юритилганда зикр этилади. “Катта азоб (азобун азим)” сўзи кам ҳолатларда қўлланилгани ва асосан юқоридаги ҳолатларда ишлатилишидан мазкур гуноҳларнинг оғир эканлиги назарда тутилган.

Қолган ҳолатларда, яъни кўпинча куфр келтирганларга нисбатан асосан “аламли азоб (азобун алийм)” сўзи қўлланилади.

Яна жаннатнинг номлари зикр этилган бўлиб, улар “Фирдавс”, “Адн”, “Наъим” жаннатларидир. Фирдавс жаннати 2, Адн жаннати 5, Наъим жаннати 7 маротаба зикр этилган. Фирдавсдан ташқари “Адн” ва “Наъим” жаннатлари ҳақида сўз юритилганда уларнинг сифатлари зикр этилади. Адн жаннати ҳақида сўз юритилганда, остиларидан дарёлар оқиб туриши, унга кирганлар тилла тақиб юришлари, ипак кийимда юришлари, истаганларида мевалар берилиши, туну кун зиёфат қилиниши ва ҳ.к. Ҳамда бу жаннатга эришиш 2 та ўринда “буюк ютуқ” деб ифодаланади.

“Наъим” жаннати ҳақида сўз юритилганда, бир маротаба остиларидан дарёлар оқиб туриши, оқ рангли ичимлик қадаҳларда берилиши, мевалар берилиши, парранда гўштлири берилиши, сарирларда суяниб ўтиришлари зикр этилади.

Адн жаннати ҳақида сўз юритилганда имон келтирган ва яхши амаллар қилганлар зикр этилиши билан бирга тақводорлик сифати баён этилади. Фирдавс жаннати зикр этилганда имон келтирган ва яхши амаллар қилганлар зикр этилиши билан бирга, намоз, закот, ҳаромдан қайтиш кабилар ифодаланади. Наъим жаннати зикр этилганда, имон келтирган ва яхши амал қилганлар, тақво қилганлар зикр этилади.

Шу тарзда суралар, оятларнинг бир-бирига боғлиқ ҳолда, бир-бири билан алоқадорлиги бўйича қўплаб мисоллар келтириш мумкин.

2. “Носих ва мансух” ҳамда “ом ва хос” илмлари.

Қуръон илмлари – носих ва мансух бўйича ҳам алоҳида асарлар битилган. Шу билан бирга умумий тарзда Қуръон илмлари бўйича асарларда алоҳида мавзу остида ўрганилган.

1) Носих ва мансух илми. Қуръонда бир ҳукмнинг бекор қилиниши ва ўрнига бошқа ҳукмнинг келтирилиши мавжуд ҳолатдир. Камчилик олимларнинг қарашларига кўра Қуръонда насх мумкин бўлмаган ҳолат, ҳисобланади. Лекин кўпчилик мусулмон олимлар насх ҳолатини мавжуд деб қараб, унинг турлари ҳақида сўз юритганлар. Шу каби насх ҳолатига алоҳида мавзу ва асарлар бағишланган.

“Насх” сўзи “ўчириш”, “бекор қилиш” ва “кўчириш” маъноларида ишлатилади. Қуръонда “ўчириш”, “бекор қилиш” маъносида ишлатилган.

مَا نَسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا

“Агар бирор оятни бекор қилсак ёки эсингиздан чиқарсак, унинг ўрнига худди ўшандай ёки яхшироқ оятни тушируرمىз” (Бақара: 106) ояти ушбу масалага оиддир.

Шариатда “Қуръон оятида келган ҳукмни бошқа оятда келган ҳукм билан бекор қилиш” тушунилади. Қуръонда насх ҳолати маълум бир вақт ишлатилган бирор ҳукмни кишиларга қийинчилик туғдирмаслиги учун бошқа ҳукм билан алмаштириш ҳолатлари мавжуд. Суютий кўпчилик олимлар томонидан иттифоқ қилинган насх ҳолатининг 21 та эканлигини санаб ўтган.

Насх уч турда бўлиши манбаларда айтилган:

- 1) Ҳукми мансух бўлган ва тиловати қолган оятлар.
- 2) Тиловати ва ҳукми мансух бўлган оятлар.
- 3) Ҳукми қолган ва тиловати мансух бўлган оятлар.

1. Муфассирлар томонидан асосий эътибор бериладиган қисм бу ҳукми мансух бўлган ва тиловати қолган оятлардир.

Кўпчилик уламолар томонидан насх содир бўлган деб иттифоқ қилинган оятларга жумладан қуйидагилар киради:

	Носих оят	Сура ва оят рақами	Мансукх оят (Ҳукми бекор қилинган оят)	Сура ва оят рақами
1.	لَا بُكْلَفَ لِلَّهِ نَفْسًا إِلَّا وَسْعَهَا	Бақара: 284	وَإِنْ تُبْذَرُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفَوُهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللَّهُ	Бақара: 286
2.	فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ	Талоқ: 16	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ	Оли Имрон: 102
3.	وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ	Тавба: 75	وَالَّذِينَ عَقَدَتْ أَيْمَانُكُمْ فَأَتَوْهُمْ نَصِيبُهُمْ	Нисо: 33
4.	الَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَقْدَمُوا بَيْنَ يَدَيْ جُؤَاكِمُ صَدَقَاتٍ فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَتَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَأَقْبِمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَاطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ	Мужодала: 13	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ جُؤَاكِمُ صَدَقَةً	Мужодала: 12
5.	قَوْلٌ وَجْهًا سَطَرَ الْمُتَّسِدِ الْحَرَامِ	Бақара: 115	فَأَيْنَمَا تُولَوُا فَنَمَّ وَجْهُ اللَّهِ	Бақара: 144

Насхга оид тўлиқ маълумотни мавзуга доир китоблардан, хусусан, Абулқосим Ҳибатуллоҳ ибн Саломанинг (ваф. 410/1019) “Ан-Носих вал-Мансукх” асарида ёки тафсир китобларидан олиш мумкин.

Кўриб турганимиздек, носих ва мансукх оятларнинг барчаси вазият тақозоси билан шаръий ҳукмларнинг ўзгаришига мувофиқ тарзда қисмларга бўлинган ҳолда нозил бўлган, уларнинг нозил бўлиши бир вақтда юз бермаган.

2. Эмикдошлик масаласида нозил қилинан “хамсу разаботин”, “башру разаботин” оятлари ҳукми ҳам, тиловати ҳам мансукх бўлган оятларга киради. Ушбу оятларда эмикдошлик ўн марта, кейин эса, беш марта она сutiдан

истеъмол қилинганда содир бўлиши назарда тутилган. Сўнгги оятларда юқоридаги оятлар бекор қилиниб, 2-3 ёшгача бўлган гўдакларда бир ёки икки марта бир она сути истеъмол қилинса ҳам эмикдошлик содир бўлиши баён этилган. Шу асосда эмикдошларнинг бир-бирлари билан никоҳлана олмасликлари ўрнатилган.

3. Айрим оятларнинг илк ислом даврида вақтинча ишлатилиб, сўнг ўқиш бекор қилингани ва кишилар ёдидан чиқарилгани ҳақида ривоятлар мавжуд бўлиб, уларда айтилишича, саҳобийлар Бароат (Тавба) сурасига ўхшаш узун сурани ўқиганлари, сўнг эсларидан чиқиб кетгани ҳамда яна бир мусаббиҳот сураларига ўхшаш сурани ўқиганлари, ҳамда эсларидан чиқиб кетгани айtilган. Ҳозирда Қуръонда мавжуд бўлмаган ўша сура оятларидан қуйидагилар ҳақида ҳадис тўпламларида маълумотлар мавжуд. Муслимнинг “Саҳиҳ”ида қуйидаги ҳадислар келтирилади:

لَوْ كَانَ لِابْنِ آدَمَ وَادِيَانِ مِنْ مَالٍ لَابْتَغَى وَادِيَا ثَالِثًا وَلَا يَمْلَأُ جَوْفَ ابْنِ آدَمَ إِلَّا التَّرَابُ

“Агар одам боласининг икки тоғдек молу дунёси бўлса, учинчисини хоҳлайди, одам боласининг бўғзини фақат тупроқ тўлдирур”.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ فُتُكْتَبُ شَهَادَةٌ فِي أَغْنَافِكُمْ فَتُسْأَلُونَ عَنْهَا

يَوْمَ الْقِيَامَةِ

“Эй имон келтирганлар, қилмайдиган ишларингизни гапирманг, бўйнингизга гувоҳлик берилиб, ёзилиб қолур, сўнг қиёмат кунида у ҳақда сўралурсиз”.

Аҳмад “Муснад”ида эса қуйидаги ривоятлар мавжуд:

وَلَا تَرْغَبُوا عَنْ آبَائِكُمْ فَإِنَّهُ كَفَرٌ بِكُمْ

“Ўз оталарингизни инкор этманг, албатта бу куфрдир”.

لَوْ كَانَ لِابْنِ آدَمَ وَادِيَانِ مِنْ ذَهَبٍ وَفِضَّةٍ لَابْتَغَى إِلَيْهِمَا آخَرَ وَلَا يَمْلَأُ بَطْنَ ابْنِ آدَمَ إِلَّا

التُّرَابُ وَيَتُوبُ اللَّهُ عَلَى مَنْ تَابَ

“Агар одам боласида иккита олтин ва қумуш тоғлари бўлса, учинчисини хоҳлайди, одам боласи қорнини тупроқ тўлдирур, Аллоҳ тавба қилувчиларни кечирур”.

2) “Ом ва хос”. Носих ва мансух илмидан ажратиш лозим бўлган илм бу “ом ва хос” илмидир. “Ом” сўзи “умумий”, “хос” сўзи “хусусий” маъносини билдиради. “Ом” маънода келган оятлар назарда тутилган ҳолатларнинг ҳаммасини қамраб олади. Масалан, “ҳожилар” деганда барча ҳаж амалини бажараётганлар тушунилади. Хос эса, битта ёки бир нечта назарда тутилган ҳолатларга тегишли бўлади. Масалан, Муҳаммад деганда муайян шахс, ўн нафар талаба дейилганда, фақат ўша ўн нафар назарда тутилиб, талабалар дегандаги маънодан фарқ қилади. Чунки бунда умумий талабалар назарда тутилган бўлади.

Қуръонда омни ифодаловчи ҳолатлар:

1). “Куллу”, “жамий”, “коффа” каби ҳамма, барча маъноларидаги сўзлар.

خَلَقَ لَكُمْ مَّا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا

“Сизларга Ердаги барча нарсаларни яратди...”

2). “Ал” аниқлик артикли ишлатилган сўзлар. Бунда ҳам бирлик сониди ҳам, кўплик сониди келса ҳам ом саналади.

السَّارِقِ وَالسَّارِقَةِ

“Ўғри эркак ва ўғри аёл”. Шунга кўра оят ҳамма ўғри эркак ва ўғри аёлларни ўз ичига олади.

Бу каби ҳолатларда оят ўз ичига олган ҳолат ва шахсларнинг барчаси қамраб олинади. Агар бошқа ўринда хос маънодаги мазмун келса, унда тегишлилик чегараланади.

Ом уч қисмга бўлинади:

1) Қатъий ом. Унда маъно умумий ҳамма нарсани қамраб олиб, хослаш эҳтимоли бўлмайди:

وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا

“Ер юзида ҳамма жониворлар ризқи Аллоҳ зиммасидадир”

وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ

“(Биз) барча нарсаларга сув билан ҳаёт бердик”.

Бу каби ҳолатларда оятлар далолатини хослаш киритилмайди, чунки Аллоҳ баъзиларнинг ризқини бериб, бошқаларига бермайдиган ҳолат бўлмайди. Шу каби айримларни яратиб бошқаларни яратмаган бўлмайди.

2) Омдан қатъий хосни назарда тутилган қисм. Бунда омни инкор қилинади.

وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ

“Аллоҳ учун одамларга (унинг) уйига ҳаж қилиш фарз қилиши (бордир)”.

Бунда барча одамларга фарз қилиниши эмас, балки мусулмонларга фарз қилингани назарда тутилмоқда.

Ом ва хос илмида умумий тарзда баён этилган ҳолатлар учун ҳукмлар оят кетидан ёки бошқа ўринда махсус баён этилиб, ҳукмда ажратиб берилади. Яъни, бир ўринда келган оятни бошқа ўринда истисно билан ажратилади. “Ом” мазмунидаги оятлар “хос” оятлар билан жуда боғлиқ, усиз Қуръонни тўлиқ ва мукаммал шарҳлаб бўлмайди. Акс ҳолда Қуръон муроди нотўғри шарҳланиб қолинади. Масалан;

Моида сураси 3-оятидаги “Сизларга ўлимтик ҳаром қилинди” оятидаги ўлимтиклардан Моида 96-оятидаги “Сизларга денгиз (балиқлари) ови ва таоми ҳалол қилинди” хос қилинган. Бу ҳолда балиқ ўлган бўлса ҳам ейиш ҳалол қилиб, юқоридаги ҳаром қилинган гўштлардан ажратилган, махсус ҳукм берилган.

Яна никоҳ борасидаги оятда Нисо 3-ояти “Аёллардан никоҳингизга олингиз” оятидаги аёллардан уйланиш ҳаром қилинганлари бошқа бир оятда ажратиб, яъни Нисо 23-оятида “Сизларга оналарингизни никоҳингизга олишингиз ҳаром

қилинди” деб никоҳи ҳаром қилинган ҳолатлар учун махсус ҳукм қилинади.

“Ўлимтиқлар” ом, “балиқ” хос, аёлларга уйланиш “ом”, оналарга уйланиш “хос”, яъни умумий тарзда баён этилган ҳукмга кирмайди, у ҳақда махсус ҳукм берилиб, истисно қилинади.

3. “Муҳкам ва муташобих” ва “муқаттаъа ҳарфлар” илмлари.

1) “Муҳкам ва муташобих” илми. Қуръонда “муҳкам” бир йўналишдаги, аниқ маънони билдирувчи оятлар ҳамда “муташобих” бир-бирига ўхшаш бир нечта маъноларни тақозо этувчи оятлар мавжуд.

Бу ҳақда Оли Имрон 7-оятида баён этилган:

هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ

“У сизга Китобни туширди. Унда муҳкам оятлар мавжуд. Улар Китобнинг “онасидир”, бошқалари муташобихлардир. Қалбларида оғиш бор кимсалар фитна ва таъвил қилиб, ўхшаш маъноларига эргашадилар. Уларнинг таъвилини Аллоҳдан бошқа ҳеч ким билмас. Илм берилган зотлар “унга имон келтирдик, барчаси Раббимиз ҳузуридандир”, дерлар. Фақат ақл эгаларигина эслатма олурлар”.

“Хуруф муқаттаот” деб номланган “алиф лам мим”, “алиф лам ро” каби ҳарфлар билан бошланадиган суралар мавжуд бўлиб, ушбуларнинг маънолари ҳам бир нечта йўналиш бўйича шарҳлаш мумкин бўлгани учун муташобих оятлар сирасига киради.

Шунингдек, “Аллоҳнинг арш узра истивоси”, “Аллоҳнинг келиши”, “Аллоҳнинг қўли” ҳақидаги оятлар ҳам муташобих саналади.

“Аллоҳнинг арш узра истивоси” масаласи, Аллоҳ Аршни эгаллади, Аллоҳ махлуқотларни яратганидан сўнг Аршни яратишни бошлади, каби маънолар бериб, Аллоҳ Аршга чиқди, деган маънодан узоқлашишга ҳаракат қилганлар. Мушаббиҳа ва мужассима каби оқимлар оятни тўғридан-тўғри тушуниб, Аллоҳни худди инсонларнинг тахтга ўтириши каби изоҳлаганлар. Шу каби “Аллоҳнинг қўли” масаласини ҳам Аллоҳнинг инсонларникидан бошқача қўли бор деган мазмунда изоҳлаш ҳолатлари учраган. “Аллоҳнинг келиши” масаласи ҳам шу каби бир инсоннинг келиши каби тушунилган. Суннийликда мазкур оятлар шарҳланмай балки, “У каби ҳеч нарса йўқ” ояти асосида Аллоҳни бирор нарсага ўхшатиш қаттиқ қораланган.

Чунки буларнинг маъноларини турлича шарҳлаш мумкин бўлиб, натижада, Аллоҳни тасвирлаш ва унга эмас, балки тасвирларга ибодат қилинишига олиб келиши юзасидан суннийлик йўналиши олимлари уларга эътиқод қилиш ва ориқча шарҳламаслик йўлини тутганлар.

Ҳақиқатда ҳам уларга шарҳ беришнинг чегараси бўлмаслиги, кишиларнинг онглари билан уларнинг ҳақиқатига етиш мумкин бўлмаганлиги учун шундай тўхтам билан бу борадаги баҳс-мунозараларга узил-кесил чек қўйилган.

2) Муқаттаъа ҳарфлар илми. Муфассирлар ҳуруфи муқаттаъани Қуръони каримнинг таъвилини Аллоҳдан бошқа ҳеч ким билмайдиган муташобих оят деган фикрга келганлар. Бироқ Ибн Қутайба бу масалага фарқлича ёндашиб, Аллоҳ таоло фақат бандалари учун фойдали нарсалар нозил қилган ва бу ҳарфлар билан ҳам Ўзи хоҳлаган бирор маънога ишора қилган, деб қараган.

Ибн Қутайба сўзида давом этиб: “Кимдир, Расулуллоҳ (с.а.в.) муташобихни билмас эдилар, деб айта оладими? Аллоҳ таолонинг “Ҳолбуки, ундай оятларнинг таъвилини (ҳақиқий маъносини) Ёлғиз Аллоҳгина билур. Илмда собитқадам

бўлган кишилар эса: “У Китобга имон келтирдик”, дейдилар” оятига кўра у зот муташобихни билганлар деб қарасак, у ҳолда саҳобийлар ҳам буни билган бўлишлари керак. Чунки у зот Али (р.а.)га тафсирни ўргатганлар. Ибн Аббос (р.а.) нинг ҳақларига дуо қилиб “Аллоҳим, унга таъвил (тафсир)ни билдиргин ва уни динда фақиҳ қилиб қўйгин” деганлар.

Умуман, муфассирлар муташобихлар маъносини Аллоҳдан ўзга ҳеч ким билмайди, деб аниқ бир тўхтамга келишмаган, балки суралар бошидаги ҳуруфи муқаттаъанинг маъносини очиб бергунча изланишда давом этишган.

Улар ҳуруфи муқаттаъа борасида фарқли фикрлар билдирганлар. Улардан айримлар қуйидагилардан иборат:

1) Ҳуруфи муқаттаъани суралар номи деб қарашган. Яъни ҳар бир сура бирор мавзунини очиб беради, шунга ўхшаш ҳуруфи муқаттаъа ҳам муайян нарсаларни билдирган исмларга ишора қилувчи ва уларни бир-биридан фарқловчи белгилардир. Масалан, “Алиф-лам-со” (الص), “Со” (ص) ёки “Нун” (ن)ни ўқидим деганда, шу ҳарфлар билан бошланган суралар назарда тутилади.

Баъзан бир неча суралар бир хил ҳуруфи муқаттаъа билан бошланади, “Ҳамим” (حم), “Алиф-лам-мим” (الم)га ўхшаш. Уларни “Ҳамим ас-Сажда” (حم السجدة) “Алиф-лам-мим ал-Бақара” (الم البقرة) тарзида мос номлар билан бир-биридан фарқлаш мумкин, бир хил исмларни қўшимчалар, отасининг исми ва кунялар билан ажратганга ўхшаш.

2) Баъзилар уни қасам деб қарашган. Аллоҳ таоло барча ҳуруфи муқаттаъа билан қасам ичган, лекин уларнинг ҳаммасини зикр этмай, айримларини айтиш билан чекланган, яъни масалан “Алиф-лам-мим” (الم) деганда бутун ҳуруфи муқаттаъани назарда тутган. Масалан, биров алиф, “ба”, “та”, “са” ни ўргандим деганда, фақат шу ҳарфларни эмас, балки 28 ҳарфдан иборат бутун алифбони назарда тутишига ўхшаш.

3) Яна бир гуруҳ эса уларни Ҳақ таолонинг исм ва сифатларини ифодаловчи сўзлардан олинган ҳарфлар, деб қараганлар. Бу араб тилшунослигидаги ихтисор (қисқартириш) услуби билан боғлиқдир.

Шундай қисқартиришлар араб тилида кўп учрайди. Масалан Валид ибн Уқба (Ақба) ўз ражаз (шеър)ида дейди:

قلت لها قيفي فقالت قاف

Маъноси: Унга тур, дедим У эса, туриб бўлганман, деди. Яъни бунда قاف (қоф) деганда قد وقف (қод вақафту – туриб бўлганман) назарда тутилади.

Шунга асосан муфассирлар бу ҳарфларни Аллоҳнинг муайян исм ва сифатларига ишора қилади, деган фикрни илгари сурганлар. Масалан, Ибн Аббос ўз тафсирида “Каф-ҳа-йа-ъайн-сод” (كهيعص) ни изоҳлаб дейди: Коф – Кофийни, Ҳо – Ҳодийни, Йо – Ҳакимни, Ёйин – Алимни, сод – Содиқни билдиради.

Замонавий ислом олимларининг бу тўғридаги фикрларидан қуйидагиларни мисол қилиш мумкин:

1) Суралар боши абжад ҳисобига асосланган.

2) Ҳуруфи муқаттаъа Қуръони каримнинг 29 сурасида келган;

3) Бу сураларнинг 27 таси маккий, қолган 2 таси – Бақара ва Оли Имрон суралари эса маданийдир;

1. Мазкур 2 сура – Бақара ва Оли Имрон Мадина даврининг бошларида нозил бўлган, бу даврда мусулмонлар муқим ҳаёт тарзига эга бўлмаган, шунга кўра бу давр Макка даврига ўхшаш бўлган.

Юқорида Қуръон илмларининг асосийларидан намуналар бўлиб, маккий ва маданийлик, етти лаҳжа, қироатлар каби илмлар қўлланмада алоҳида мавзулар остида кўриб ўтилди.

ҚУРЪОН МАВЗУЛАРИ ВА ТАЪЛИМОТЛАРИ

Қуръони каримнинг кўплаб оятларида унинг ўзига хосликлари, алоҳида жиҳатлари баён этилган. Масалан, Исро сураси 9-оятида “Дарҳақиқат ушбу Қуръон тўғри нарсага (йўлга) бошлайди ҳамда имон келтирган ва яхши амаллар қилаётганларга ажр-мукофотлар берилиши ҳақида хушxabар беради”, Нисо сураси 82-оятида “(Қуръон) агар Аллоҳдан бошқанинг ҳузуридан бўлганида унда кўп ихтилофларни кўришган бўлишар эди”, каби оятлар Қуръон хусусиятларини кўрсатиб беради.

Қуръон Аллоҳ томонидан ваҳийни қабул қилиб олувчи Муҳаммад пайғамбарга билдирилган сўзларини қамраб олади. Қуръон қофияли сажъ услубида бўлиб, оятларнинг тугалланишида ишлатилади. Шеърый услубдан тамомила фарқ қилади. Баъзан Аллоҳ Қуръонда бирлик сонида, баъзан кўпликда мурожаат этса, баъзан учинчи шахсда келади.

Қуръондаги мавзулар асосий уч йўналишга бўлинади: 1. Яккахудоликка чақирув (Ақидавий масалалар). 2. Тарихий қиссалар. 3. Шаръий ҳукмлар.

1. Қуръондаги ақидавий масалалар.

Қуръон таълимотлари жуда кенг мавзунини қамраб олади. Шу билан бирга Қуръон илгари сурган ғоялар яккахудога имон келтириш мавзуси атрофида айланади. Шу билан бирга, имон келтиришга чақирилган мавзулар доирасида фаришталар, муқаддас китоблар, пайғамбарлар, тақдир, охират куни, жаннат ва дўзах каби асосий ўринга чиқарилади.

Эътиқодга доир жузъий масалалар юқоридаги асосий масалалар доирасидадир.

Қуръонда Яратувчининг мавжудлиги масаласи шак-шубҳасиз ўрнатилган. Аллоҳ барча мавжуд нарсаларни, осмон ва ерни, инсон ва ҳайвонот оламини яратган. Бунга далил сифатида Қуръонда ўша давр мушрикларига нисбатан бутларнинг ҳеч нарсани ярата олмасликлари, ҳатто пашшани ҳам ярата олмасликлари илгари сурилади.

وَلَقَدْ خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ

“Осмонлар ва Ерни ҳамда уларнинг орасидагиларни олти кунда яратдик”. (Қоф: 38).

Шу каби Аллоҳ бирор нарсани яратишни хоҳласа унга “Бўл” дейиши билан яратилиши зикр этилади:

فَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ

“Агар бирор нарсани хоҳласа унга “бўл” дейди ва у бўлади”. (Ғофир:68).

Барча мавжудот ва коинот Аллоҳ томонидан яратилган, деган ғоя Қуръонда асосий ўрин тутати ҳамда ўша даврдаги кўпхудолик динига қарама-қарши ғоялар илгари сурилади.

Фаришталар гуноҳдан маъсум зотлар экани, Аллоҳнинг буйруғини бажарувчи, доимо тоат ва ибодатда эканликлари, Таврот, Инжил, Забур китобларининг муқаддас Аллоҳ томонидан нозил этилганлиги айtilган.

Қуръондаги имон келтирган ва яхши амаллар қилган кишилар учун жаннат, имон келтирмаган ва гуноҳ ишлар қилганларга дўзах азоби берилиши, охират кунининг содир бўлиши энг кўп такрорланган мавзулардандир.

Асосий эътиқодий масалалар билан бирга, ақидага доир турли бошқа мавзулар ҳақидаги тушунчалар берилган. Жумладан, Аллоҳнинг сифатлари, пайғамбарларнинг гуноҳдан маъсумликлари кабилар ҳам Қуръон асосида тартибга солинган.

Қуръонда инсоннинг ихтиёри масаласи турли ўринларда, бир-бирига боғланмаган ҳолда белгиланган. Унга кўра, айрим оятларда инсоннинг тўлиқ Аллоҳ ихтиёрига боғлиқлиги, мустақил ихтиёрининг йўқлиги, бошқа оятларда эса, унинг ихтиёр эгасилиги, ўз қилмишига масъул эканлиги уқтирилади. Шунинг учун кейинги даврда турли оқимлар ўз йўналишларига мослаштириш мақсадида инсонда ихтиёр йўқлиги, ёки инсонлар амал ва ишларини ўзлари яратадилар каби тушунчаларни Қуръон асосида исботлашга ҳаракат қилганлар. Бу оятларни тушунишдаги хатоликлар бўлиб, кейинги давр олимлари хусусан, мутакаллимлар инсон ихтиёрга эга ва ўз қилмишига масъул эканлигини қатъий ўрнатганлар.

Юқоридаги масалага боғлиқ бўлган тақдир масаласи Қуръонда муолажа қилинган. Аллоҳ барча нарсани белгилаб, аниқ ёзиб қўйгани баён этилади. Бу оятлар мусулмонларнинг кулфат ва мусибатлар ҳақида ўйлаб, ғам-ғуссага ботган ҳолларида улардан халос этишда асосий ўрин тутган:

قُلْ لَنْ يُصِيبَنَا إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا هُوَ مَوْلَانَا وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ

“Айтинг: Бизга Аллоҳнинг ёзиб қўйганидан бошқа ҳеч нарса етмайди. У Хожамиздир. Ва Аллоҳга фақат мўминлар таваккул қилсинлар”. (Тавба: 51).

Шунга кўра, Қуръонда мўминлар қўллаб-қувватланиб, уларга зарар етадиган бўлса ҳам фақат тақдирда битилган нарсалар етиши айтилмоқда.

Бошқа ўринда Аллоҳ хоҳлаган кишининг имон келтириши, унга буни осон қилиб қўйиши, ёки у хоҳлаган кишини йўлдан адаштириши ҳақида баён этилади. Масалан:

فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ كَذَلِكَ يَجْعَلُ اللَّهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ

“Аллоҳ кимни ҳидоятга йўллашни хоҳласа, унинг кўкси (қалби)ни Ислом учун кенг очиб қўяди. Кимни адаштиришни истаса, кўксини гўё осмонга кўтарилиб кетаётгандек, тор ва сиқиқ қилиб қўяди. Шундай қилиб, Аллоҳ имон келтирмайдиганларга (лойиқ) жазони раво кўргай”. (Анъом: 125).

Шунга кўра, Қуръонда Аллоҳ ўзининг барча нарсага мутлақ қодирлигини намоён этиб, ҳамма хоҳиш, ихтиёр ҳам уникилиги билдирилади ҳамда қуйидаги оятларда инсоннинг ўз қилмишига ўзи масъул эканлиги аниқ ифода этилади:

إِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ لَا يَهْدِيهِمُ اللَّهُ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ

“Аллоҳнинг оят (мўъжиза, аломат)ларига имон келтирмаганларни Аллоҳ тўғри йўлга бошламайди”. (Наҳл: 104).

وَإِنِّي لَغَفَّارٌ لِّمَن تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا ثُمَّ اهْتَدَى

“Мен (Аллоҳ) тавба қилган, имон келтирган ва яхши амаллар қилганлар, сўнг тўғри йўлдан юрганларни кечирурман”. (Тоҳа: 82).

Қуръондаги ақидага доир оятларда яратилган нарсаларга эътибор қаратиш ва улар ҳақида тафаккур этиш, уларнинг яратилганлиги бежиз эмаслиги ҳақида кўп тўхталинган ҳамда баъзи мавжудотларнинг яратилиши умумий тарзда, айримлари муфассал баён этилган. Коинот, инсоннинг яратилиши, инсоннинг туғилиши масалалари алоҳида эътибор қаратилиб, нисбатан кенгроқ баён этилган.

2. Қуръон қиссалари

Тарихий қиссаларга Қуръонда кенг ўрин берилган. Қуръонда илгари ўтган пайгамбар, қавмлар, шахсларнинг фаолиятлари ва ҳаётларидан лавҳалар келтирилган бўлиб, улар 1000дан ортиқ оятни қамраб олади.

Қуръон қиссалари борасидаги тадқиқотлар ҳозирда етарли даражада қамраб олинган деб бўлмайди. Бу борада бир қанча асар ва тадқиқотлар яратилган бўлса-да, олдинда амалга ошириладиган ишлар талайгина. Қуръон илмларига бағишланган асарларда қиссалар алоҳида мавзу остида ўрганилмаган. Европа тадқиқотчилари томонидан ҳам ёзилган ишларда қиссаларнинг айрим жиҳатлари баён этилган. У ҳам бўлса, Қуръонда келган итоатсизлик қилувчилар ва уларга туширилган жазо ҳақидаги оятлар таҳлил этилган. Бу албатта Қуръон қиссаларининг бир қисми саналади.

Қуръонда 25 та пайғамбар ҳамда улар ҳаёти ҳақида кенг ёки қисқача хабарлар келтирилган. Тарихий қиссаларни баён этишда Қуръони карим ўзига хос услубни қўллайди. Унга кўра, Қуръон тарихий воқеаларнинг санасини келтиришга ёки қачон содир бўлгани, қайси воқеадан кейин ёки олдин бўлганини зикр этишга асосланмайди. Қиссаларни зикр этиш воқеа ва ундан олинадиган насихат, фойдаларни ҳосил қилишга қаратилган.

Қуръон қиссаларини қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

1. Пайғамбарлар фаолияти, унга эргашувчилар билан кечган воқеа- ҳодисалар, мўъжизалар, уларга эргашмаганларнинг оқибатлари кабилар баён этилган қиссалар. Масалан, Нух, Иброҳим, Мусо, Юсуф, Исо ва ҳ.к.

2. Бўлиб ўтган воқеалар баён этилган бўлиб, Қуръонда шахслари аниқ тарзда ўрнатилмаган кишилар ва қавмлар ҳақидаги қиссалар. Масалан: Асҳобул уҳдуд, Асҳобул Каҳф, Зулқарнайн ва ҳ.к.

3. Муҳаммад пайғамбар даврларидаги бўлиб ўтган воқеа-ҳодисалар баёни. Масалан: Исро воқеаси, ҳижрат, Бадр ва Уҳуд жангидаги бўлган воқеалар ва ҳ.к.

Биринчи турга барча Қуръонда зикри келган 25 пайғамбар ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги хабарлар киради. Улар: Одам, Идрис, Нух, Ҳуд, Солих, Иброҳим, Исмоил, Исҳок, Лут,

Шуъайб, Яъқуб, Юсуф, Айюб, Зул Кифл, Юнус, Мусо, Ҳорун, Илс, Довуд, Сулаймон, ал-Ясаъ, Закариё, Яхё, Исо, Муҳаммад.

Анфол сурасида уларнинг кўпчиликлари бир ўринда санаб ўтилган:

وَتِلْكَ حُجَّتُنَا آتَيْنَاهَا إِبْرَاهِيمَ عَلَىٰ قَوْمِهِ نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مِّنْ نَّشَاءٍ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ (٨٣)
وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ كُلًّا هَدَيْنَا وَنُوحًا هَدَيْنَا مِن قَبْلُ وَمِن ذُرِّيَّتِهِ دَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ وَأَيُّوبَ
وَيُوسُفَ وَمُوسَىٰ وَهَارُونَ وَكَذَٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ (٨٤) وَزَكَرِيَّا وَيَحْيَىٰ وَعِيسَىٰ وَإِلْيَاسَ كُلٌّ
مِّن الصَّالِحِينَ (٨٥) وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيُوسُفَ وَلُوطًا وَكُلًّا فَضَّلْنَا عَلَى الْعَالَمِينَ (٨٦)

Бу ерда илгари ўтган пайғамбарлардан 18 нафари ўзига хос тартиб асосида санаб ўтилган. Одам, Идрис, Ҳуд, Солиҳ, Шуъайб, Зул Кифл, Юнуслар ушбу ўринда санаб ўтилмаган.

Қуръонда пайғамбарлар фаолиятларининг ёритилишида баъзиларига кенг, баъзиларига қисқароқ тўхталинади. Одам, Нух, Иброҳим, Мусо, Ҳорун, Юсуф, Исо ҳаёт ва фаолиятлари улар билан кечган воқеа-ҳодисалар кенг ёритилган.

Масалан, Мусо ҳақида келган хабарлар орасида Қасас, 3-43, Тоҳа, 10-98, Шуаро, 10-68 оятларида анча кенг ёритилган. Қолган оятларда қисқача тўхталиш асосида айрим такрорлар ва кечирганларига ишора қилинади. Умуман, бошқа пайғамбарларга нисбатан Мусо фаолиятига Қуръонда энг кўп эътибор қаратилган. Турли ўринларда 300 дан ортиқ оятлар унинг фаолиятини ёритиб беради.

Юсуф қиссасида Мисрга 7 йил давомида қаҳатчилик, бало ва мусибат келишидан олдин пайғамбарнинг халқни очлик ва қаҳатчиликдан қутқариб қолиши, жамиятга манфаат етказиши асосий ўринга кўтарилган. Унга кўра, Юсуф пайғамбар сифатида асосан 7 йил тўкинлик даврида кейинги келажак 7 йиллик қаҳатчилик даври учун захира қилиш ва шу орқали Миср ва унинг атрофидаги халқларни очликдан қутқариш вазифасини бажаради ҳамда уларга яккаҳудоликка имон келтиришга даъват, акс ҳолда азобга дучор қилиниш ҳақида сўз юритилмайди. Мисол тарзида сурада Миср подшоҳи ва

унинг аъёнлари, умуман халқини яккахудоликка даъват этишга ҳаракати бошқа қиссалардагидан (масалан, Иброҳим, Мусо ва ҳ.к.) яққол фарқ қилади. Фақатгина бир ўринда суранинг 38–40-оятларида, Юсуф зиндондалигида икки зиндонбандга яккахудога имон келтирганини айтиб, уларнинг кўпхудоларга ишонишларини танқид қилади.

Улардан кейинги ўринда, яъни ҳаёт, фаолиятларининг айрим муҳим даврлари ҳақида хабар берилганлар сифатида: Юнус, Довуд, Сулаймон, Исҳок, Яъқуб, Айюб, Закариё, Яҳё, Ҳуд, Солиҳ, Шуъайб, Лут, Исмоил пайғамбарларни зикр этиш мумкин.

Қуръонда энг қисқа сўз юритилган пайғамбарлар бу ал-Ясаъ ва Зул Кифлардир. Уларнинг икки ўринда номлари зикр этилиб, сифатлари ифодаланган, яъни сабр қилувчи ва яхши инсонлар деб мақталган. Илёс, Идрис пайғамбарлар ҳақида ҳам жуда қисқа сўз юритилган. Юқоридаги пайғамбарлар фаолиятлари ҳадисларда бир мунча очиб берилган.

Иккинчи турга кирувчи илгари бўлиб ўтган воқеа-ҳодисалар ҳақидаги хабарлар ва пайғамбарликлари аниқ ўрнатилмаган кишилар ва қавмлар ҳақидаги қиссаларга Толут ва Жолут, Одам (а.с.)нинг икки боласи орасида кечган воқеа, Каҳф аҳли, Зулқарнайн, Луқмон, Қорун, Сабт аҳли, Марям, Уҳдуд аҳли, Туббаъ аҳли, Фил аҳли ҳақидаги хабарларни мисол келтириш мумкин.

Масалан, Каҳф аҳли ҳақидаги хабар фақат бир ўринда Каҳф сурасида такрорларсиз зикр этилиб, бир нечта имон келтирган кишиларнинг мўъжизавий тарзда 310 йил ухлатиб қўйилгани, сўнг уйғонганлари зикр этилган. Бу билан бошқа кишиларга ҳам мўъжиза намоён этилиб, қайта тирилишга ишора қилинган. Зулқарнайн қиссасида бир шоҳнинг бутун ер юзида ҳукмрон бўлиб, имон келтирган ҳолда ҳаёт кечиргани, Яъжуж ва Маъжуж зараридан бир халқни қутқаргани кабилар

ёритилган. Луқмоннинг ўз ўғлига одоб ва ахлоқ ҳақидаги ўғитлари айнан тарбиявий аҳамиятга эга қиссадир.

Ушбу шахсларнинг ким эканлиги, қайси даврда яшаганлари аниқ тарзда баён этилмаган. Бу йўналишдаги қиссалар тарбиявий аҳамиятга молик бўлиб, кишиларга эзгулик ва ёмонлик ажратиб берилган.

Учинчи турга кирувчи қиссалар Муҳаммад (с.а.в.) даврларидаги айрим воқеа ва ҳодисаларни баён этиб беради. Масалан, ҳижрат билан боғлиқ хабарлар, Исро кечасидаги воқеалар, Бадрада мушриклар билан кечган уруш ва шу кабиларни зикр этиш мумкин.

Қуръондаги қиссаларни ташкил этувчи унсурлар бу шахс, воқеа ва мулоқотдир.

Қуръонда қиссалар баёнидаги услуб ўзига хос бўлиб, кўпчилик қиссалар турли сураларнинг ичида ўрин эгаллайди. Улар баъзан бир-бирини тўлдирса, баъзан бир-бирини шарҳлайди. Шунга кўра турли ўринларда келган оятлар кўпчилик ҳолларда такрор ҳолда келади. Бунда қисса ёки унинг маълум қисми, бирор вазият, муносабат давомида баён этилади ва шунга кўра ислом уламолари қиссалардаги такрорлик нисбий тушунчалигини таъкидлайдилар. Чунки муносабат ўзгарган сари такрорий келган қиссадан олинadиган фойда ўзгаради. Юсуф, Зулқарнайн, Мусо ва Хизр ўртасида кечган воқеа, Асҳобул-Каҳф, Исмоил пайғамбарнинг қурбонлик келтирилиши ҳақидаги қисса такрор келмаган. Шу билан бирга, Қуръон қиссаларидан фақат Юсуф пайғамбар қиссаси тўлиқ ҳолда бир сурада келган.

Қиссалар мазмуни қуйидаги тамойилларга қаратилган:

1) Барча пайғамбарлар яккахудоликка даъват этувчи, ширк келтиришга қарши бўлиб, умумий бир йўлдаги бир диндаги инсонлар эканлиги;

2) Барчаларининг фаолиятларида қийинчиликларга учрашлари, уларга имон келтириб эргашганлар ва эргашмаганларнинг бўлгани;

3) Яккахудога имон келтирган қавмларга марҳамат кўрсатилгани ва уларни асралгани, имон келтирмаган, бузғунчи қавмларга азобларнинг келиши;

4) Сабрлилик, гўзал хулқларнинг жиҳатларини очиб бериш ва кишиларни уларга чақириш.

Қиссаларнинг баён этилиш сабаблари сифатида уларнинг кишилар учун ибратлиги, кишиларнинг ахлоқий тарбияларини тузатиш, Муҳаммад (с.а.в.) нинг илоҳий пайғамбар эканлигини тасдиқлаш мақсадида ўша давр яҳудий ва христиан динларидаги қиссаларни тасдиқлаши ва тузатишлар киритиши кабиларни санаб ўтиш мумкин.

Қуръонда қиссаларнинг келтирилиши ҳам нозил этилиш жойига, яъни маккий ва маданийлигига қараб фарқланади. Масалан; Мусо ҳақидаги тарихий қиссалар Мадинада нозил бўлган. Чунки Муҳаммад (с.а.в.) нинг аҳли китоблар билан муносабатларга киришуви Мадинада бошланган эди.

3. Ҳукмлар

Қуръонда “ҳукм оятлар” мавжуд бўлиб, маъноси “шаръий ҳукмлар ечимлари”дир. Зеро, Қуръон шариатнинг асосий манбаси ҳисобланади. Ислом динининг асосий қоидалари, амаллар йўсини унда келган. Мусулмон олимларининг айтишича, Қуръонда тахминан 500 та шаръий ҳукмларга доир оятлар мавжуд. Ислом динининг 5 устунидан бири имон бўлиб, қолган 4 таси ибодат амаллари саналади.

Фақиҳлар наздида ҳукм оятлари икки хил турда бўлади:

1. Тўғридан-тўғри ҳукм зикр этилган оятлар.

2. Бирор масалани ечишда истинбот қилишда, бошқа оят билан қўшиб масалани ечиладиган оятлар.

Биринчи турдаги ҳукмларга таҳорат, намоз, рўза, закот, ҳаж билан бирга, никоҳ, талоқ, васият, қасам ва унинг каффоратлари, савдо-сотик, эмиқдошлик, мерос, жиноят жазолари каби масалалар ҳақида ҳукм ва қоидалар баён этилгани киради. Буларнинг доирасидаги жузъий масалаларда тортишув кечган бўлиб, ўз фикрларини исботлашда иккинчи турдаги оятлар фақиҳлар томонидан истифода этилган.

Айтиб ўтиш лозимки, ушбу масалаларнинг барча жиҳатлари Қуръонда тўлиқ кўрсатилмаган, балки уларга доир сўзлар ҳадисларда келган бўлиб, ушбу икки манба асосидаги тартиб-қоидалар шариатни қамраб олади. Унда амаллар тартиб-қоидаларининг асосий тамойиллари келтирилган.

1) Намоз ибодати тартиб-қоидалари умумий тарзда баён этилган. Улар тўлиқ тарзда ҳадислар билан бирга қўшилганда юзага чиқади. 5 вақт намоз ўқиш айнан кўрсатилмаган бўлиб, ишоралар қилингани ҳақида манбаларда зикр этилган. Масалан: қуйидаги оятларда шом, бомдод, хуфтон ва пешин вақтларидаги намозларга ишора қилинган:

فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ {١٧} وَلَهُ الْحَمْدُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَعَشِيًّا وَحِينَ تُظْهِرُونَ {١٨}

“Кеч (пайти)га кириш пайтингизда ҳам, тонгга кириш пайтингизда ҳам Аллоҳга тасбеҳ айтингиз. Осмонлар ва Ердаги (айтилаётган) барча ҳамд Унга хосдир. Тунги пайтда ҳам Қуёш заволи пайтига киришингизда ҳам (Унга тасбеҳ айтингиз)”. (Рум: 17, 18).

حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ

“Намозларни, хусусан ўрта намозни сақлангиз ва (намозда) Аллоҳга бўйсуниб, турингиз!”. (Бақара: 238). Мазкур оятда эса, аср намози вақтига ишора қилинган.

Шу билан бирга, қиблани Байтул-мақдисдан Маккага ўзгартирилиши ва Каъба тарафга юзланиб намоз ўқиш бу ибодат бўйича Қуръонда ўрнатилган қоидалардандир.

2) Закотнинг берилиши кейинчалик ўрнатилган шаръий қоида бўлиб, Қуръонда аввал нозил бўлган оятларда эҳсон, инфоқ, садақа қилиш тарзида келган. Кейинчалик фарз бўлгандан сўнг амалга оширилиши ўрнатилган. Шу билан бирга кишида қанча маблағ тўпланса берилиши ва қанча миқдорда берилиши ҳадисларда баён этилган.

3) Рўзага оид оятларда Рамазон ойида тутилиши, саҳардан то кун ботгунга қадар ейиш ва ичишдан тийилиш баён этилган. Бунга қўшимчалар ҳадисларда зикр этилган бўлиб, иккала манба асосида бу ибодат тартиб-қоидалари тўлиқ бўлади. Қуръонда ушбу амал ҳақида қуйидаги оятни мисол қилиш мумкин:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ

“Эй, имон келтирганлар! Сизлардан олдинги (уммат)ларга фарз қилингани каби сизларга ҳам рўза тутиш фарз қилинди”. (Бақара: 183). Кейинги 184-оятда ҳам бу борада зикр этилади. Жумладан, саноқли кунларда рўза тутилиши, бемор ёки сафардаги кишилар бошқа кунларда рўза тутишлари, рўза тутишга мадори етмайдиганлар бир мискинга бир кунлик таом бермоқлари ҳамда рўза тутиш яхшироқ эканлиги баён этилган.

4) Ҳаж амали борасида ҳам Қуръонда тўлиқ тарзда баён этилмай, асосий жиҳатлари баён этилган. Масалан, Оли Имрон сурасининг 97-оятида бу борада шундай дейилади:

وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ اِلَيْهِ سَبِيْلًا

“Инсонлар учун имконияти борларнинг Аллоҳ уйини ҳаж қилишлари фарз қилинди”, оятида ушбу амалнинг бош тамойили, яъни ислом динидаги ўрни баён этилган бўлиб, “Бақара” сураси 196–203-оятларида ушбу тартиб-қоидалардан: қурбонлик қилиш, қодир бўлмаган кишининг уч кун Маккада,

етти кун ўз ватанига қайтганида, жами ўн кун рўза тутиши лозимлиги, сочни олдириш, қодир бўлган кишиларга ҳажнинг фарзлиги, маълум ойларда ҳаж бўлиши, ҳаж вақтида урушиш, фисқ-фужур ишларни қилиш тақиқланганлиги, Арафотдан чиққандан кейин Аллоҳни кўп зикр этилмоғи, саноқли кунларда Аллоҳни зикр этиш, кимки шошилиб, икки кунда кетмоқчи бўлса унга мумкинлиги кабилар айтилади. Кўриниб турганидек, ҳаж амалининг асосий жиҳатлари баён этилиб, унинг тартиби ҳамда барча амаллари зикр этилмаган. Балки ҳажнинг тўлиқ тартиби ҳадисларда келган ривоятлар асосида тизимланган.

Қуйида яна шариат ҳуқмларига оид оятлар келтирилади:

5) Никоҳ ва талоқ масаласи. Исломдан илгариги даврда арабларнинг ҳаётларида никоҳ ва талоқ масалалари издан чиққан бўлиб, бир аёлнинг бир нечта эркакка турмушга чиқиши мумкин бўлган, ёки бир эркакнинг чегарасиз тарзда аёлларни никоҳга олиши каби одатлар тарқалган бўлган. Қуръонда ушбу масалада ўша давр учун янгича қараш илгари сурилади. Талоқ масаласида ҳам ажрашган аёлнинг бошқа турмушга чиққунга қадар 4 ой идда сақлаши лозимлиги айтилган. Бунга кўра мерос масаласига ҳам ойдинлик киритилган. Чунки бунда боланинг ҳақиқий отаси ва кимнинг меросхўри эканлиги аниқланади.

6) Таомланиш бўйича қўйилган чегаралар. Ислом кириб келиши билан таомланишдаги тартиб-қоидалар ҳам белгиланган. Айрим ҳолларда араблар ҳалол нарсаларни ўзларига ҳаром қилиб олсалар, айримлар ҳаром нарсаларни ҳалол деб ҳисоблаганлар. Қуръонда бу борада аниқлик киритилиб, бир оятнинг ўзида ушбу масалага ойдинлик киритилган:

حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ وَالْمُنْخَنِقَةُ الْمَوْتُودَةُ
وَالْمُتَرَدِّيَّةُ وَالتَّطْيِيعَةُ وَمَا أَكَلَ السَّبُعُ إِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصَبِ

“Ўлимтик, қон, чўчка гўшти, Аллоҳдан ўзганинг номи айтиб сўйилган, бўғилиб ўлган ва йиртқич ҳайвон (қисман) еган (ҳайвонлар) сизларга ҳаром қилинди, илло шаръан сўйганингиз ҳалолдир, яна бут-санамларга атаб сўйилган ҳайвонлар (гўшти) (ҳаромдир)”. (Моид: 3).

4. Қуръонда ахлоқий тарбия масалалари

Қуръонда тарбиявий аҳамиятга эга оятларни айнан ажратилмай назар солинса, унда унинг умумий тарзда ахлоқий тарбия масалаларига қаратилганини билиш мумкин. Агар ҳар қандай мавзуларга назар солинса, унда албатта таълим-тарбияга доир жиҳатлар бўлади.

Шу каби тарбия ва ахлоқ-одобга тааллуқли оятлар сони 1000 ортиқ бўлиб, баъзан қиссалар баёнида мавзуга доир ўғитлар берилса, баъзан тўғридан-тўғри мурожаат тарзида чиройли хулқларга даъват этилади. Қуръонда “илм” сўзи билан алоқадор 700дан ортиқ оятлар мавжуд бўлиб, жуда кўпчилик оятларда инсонлар ақл эгалари сифатида аталган ва кўп ўринларда кишилар тафаккур қилишга чақирилган.

Қуръонда ахлоқ-одобга турли услубларда чақирилади:

1. Аллоҳ томонидан амр ва мавъиза сифатида.
2. Ибрат ва намуна кўрсатган ҳолда чақириш.
3. Масал келтирган ҳолда чақириш.

1. Амр ва мавъиза сифатида Исро сураси 23–38-оятларни мисол келтириш мумкин. Ушбу ўринда кетма-кет тарзда ахлоқий тарбияга оид масалалар кўрилгани учун бунга эътибор қаратиш ўринли. 23-оятда Аллоҳдан ўзгага ибодат қилмаслик ва ота-онага яхшилик қилиш кетма-кет келади, кейинги оятларда уларга яхши сўз сўзлаш ва дуо қилишга чақирилади. Сўнг 26-оятдан қариндош-уруғларга, мискинларга, мусофирларга ҳақларини адо этишга буюрилади. Кейин эса, исрофгарлар танқид остига олинади. 29-оятда

ортиқча исроф билан сахийлик қилиб юбориш ёки бахил бўлиш қораланади ҳамда ризқни Аллоҳ бериши зикр этилади. Сўнг гуноҳ ишлардан зино, одам ўлдириш, етимнинг молини ейиш, тарозидан урмаслик қаттиқ гуноҳ эканлиги зикр этилади. Сўнг 36-оятда билмаган нарсасига қаттиқ туриб олмаслик, ер юзида кибрланиб юрмаслик уқтирилади. Анъом сураси 151–152-оятларида ҳам ушбу ахлоқий ўғитларнинг кўпчиликлари зикр этилган.

Шу каби “Албатта, Аллоҳ адолат ва яхшилик қилиш, қариндошларга эҳсон қилишга чақиради. Фаҳш, ёмон ишлар ва исёнкорликдан қайтаради ва сизларга эслатма олишингиз учун ваъз-насиҳат қилади” (Наҳл: 90) ояти ҳам мазкур услубга доирдир.

2. Ибрат ва намуна кўрсатган ҳолда чақириш услубига қуйидаги оят мисол бўла олади:

“Сизларга Расулуллоҳда Аллоҳдан (марҳамат) истаганлар ва охират кунда (марҳаматни) истаганлар учун гўзал намуна бордир...” (Аҳзоб: 21).

3. Масал келтирган ҳолда чақиришга мисол тарзида “Аллоҳнинг йўлида молларидан эҳсон қилганлар бамисоли худди бир уруғдан етти бошоқ ва ҳар бирида 100 дондан етиштиргани каби савобга эришадилар...” (Бақара: 261) оятини келтириш мумкин.

Шу каби Қуръонда турли услублар билан кишиларни гўзал хулқли бўлишга чақиради.

2. Динда таассубга берилиш, чуқур кетиш масалалари Қуръонда ҳар томонлама муолажа қилинган. Таассуб ва ғулуга кетишга далил мавжуд бўлмай, аксинча инсонлар охират кун ҳақида огоҳлантирилар эканлар, дунёвий ҳаётдан, жамиятдан ажралмасликка даъват этиладилар. Шунга кўра, айрим ўринларда тўғридан-тўғри диний таассуб ва жиноятлар қораланса, айримларида мусулмон кишининг диний ҳаёти тартибга солинади. Биринчи қисмга, одам ўлдириш, Ер юзида

фасод-бузғунчилик ишларини қилиш қаттиқ қораланган оятларни мисол қилиб келтириш мумкин:

مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا

“Кимки одамларни ноҳақ, ёки Ер юзида бузғунчилик билан ўлдирса, худди у барча инсонларни ўлдирган кабидир. Агар ўлимдан сақласа, гўё барча одамларни ўлимдан сақлаган кабидир”. (Моида: 32).

Иккинчи қисмда эса, кишиларнинг дунёвий ҳаётларидаги юриш-туришлари белгиланган. Яъни кишиларнинг динни тор йўналишда тушунмасдан, ҳаётлик чоғларида кенг имкониятларга эга эканликлари белгиланган кўрсатмалардан оғиб кетмасликлари, ўзларича ҳалол наралардан тийилишлари мумкин эмасликлари, кийинишда ҳам ўзларича чегара қилиб, чиройлик кийимлардан ўзларини ман этишлари мумкин эмаслиги кўрсатилган. Бунга қуйидагиларни мисол қилиш мумкин:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ

“Эй имон келтирганлар, Аллоҳ ҳалол қилган яхши нарсаларни ҳаром қилиб олманг. Ҳамда тажовуз қилманг”. (Моида: 87).

Аъроф сурасида кийинишда ортиқча тийилиш ва ейиш-ичишдан ортиқча қайтиш ва чегаралашдан қайтарилади.

يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ

“Эй одам боласи, масжид олдида чиққанингизда зеб-зийнатиңизни олинг, енглар, ичинглар, исроф қилманглар. Аллоҳ исрофгарларни севмайди” (Аъроф: 31).

قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ

“Айтинг, ким Аллоҳ бандаларига чиқарган зийнатлар ва покиза ризқларни ҳаром қилди... (Аъроф: 32).

يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ

“Аллоҳ сизларга енгилликни истар ва қийинликни истамас”
(Бақара: 185).

Шу йўналишдаги оятлар ҳаётдан узилиш ва динни тор тушунишдан қайтаришга қаратилган оятлардир.

Бошқа дин вакиллари билан бағрикенглик билан муносабатда бўлиш ҳам Қуръонда зикр этилган:

وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَآمَنَ مَن فِي الْأَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعًا أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ

“Агар роббингиз хоҳласа эди, Ер юзидаги барча инсонлар ёппасига имон келтирган бўлур эдилар. Сиз улар мўмин бўлмагунларича ёмон кўрасизми” (Юнус: 99).

وَلَوْ لَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ لَّهُدَمَتْ صَوَامِعُ وَبِعَ وَصَلَوَاتٌ وَمَسَاجِدٌ يُذْكَرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا وَلَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَن يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ

“Агар Аллоҳ одамларнинг баъзиларини баъзилари билан даф этиб турмас экан, албатта, Аллоҳ номи кўп зикр қилинадиган (роҳибларда) узлатгоҳлар, (насронийларда) бутхоналар, (яхудийларда) ибодатхоналар ва (мусулмонларда) масжидлар вайрон қилинган бўлур эди. Албатта, Аллоҳ ўзига (динига) ёрдам берадиганларга ёрдам берур. Шубҳасиз, Аллоҳ кучли ва қудратлидир” (Ҳаж: 40).

لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُم مِّن دِيَارِكُمْ أَن تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ

“Дин тўғрисида сизлар билан урушмаган ва сизларни ўз юртингиздан (ҳайдаб) чиқармаган кимсаларга нисбатан яхшилик қилишингиз ва уларга адолатли бўлишингиздан Аллоҳ сизларни қайтармас. Албатта, Аллоҳ адолатли кишиларни севар” (Мумтаҳана: 8.)

Ушбу оятларда ғайридинларнинг ибодатхоналарига ҳам худди масжидлар каби эътибор қилиниб, эҳтиром қилиниши, яхшилик қилиш Қуръондаги бағрикенгликни кўрсатиб беради.

Қуръонда илм олишга тўғридан-тўғри даъват қилинади:

“Биладиганлар билан билмайдиганлар тенг бўлурларми” ояти билан бирга коинот, инсоннинг яратилиши, тиббиётга оид оятларнинг Қуръонда зикр этилиши кейинги даврларда ислом оламида дунёвий илмлар мукаммал эгалланишига туртки бўлди.

Қуръони карим кўплаб мавзуларни қамраб олиб, юқорида асосий жиҳатлари ҳақида сўз юритилди.

ТАФСИР ИЛМИ

1. Тафсир ва таъвил.

Тафсир сўзининг луғавий маъноси “изоҳ”, “шарҳ”дир. Арабларда илмий, фалсафий асарларга ёзилган шарҳлар ҳам тафсирлар деб аталган. Қуръонда ҳам “тафсир”–“шарҳ” мазмунида қўлланилган:

وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ وَأَحْسَنَ تَفْسِيرًا

«Улар сизга бирон мисол келтирсалар, албатта, Биз сизга ҳақ ва энг гўзал шарҳни келтириб қўйдик».

Тафсирга берилган таърифларни умумлаштириб шундай дейиш мумкин: “тафсир араб тилини мукаммал билган ҳолда Қуръон, ҳадис, саҳобий ва тобийийлар ривоятидан истифода этиб, инсон қудрати доирасида Қуръон оятларини шарҳлаш, изоҳлашдир”.

«Ал-Қомус ал-муҳит» асарида «фаср тафсир каби шарҳлаш ва беркинган нарсани кашф этиш маъносини билдиради», дейилади. «Лисонул-араб» асарида эса: «Фасрнинг маъноси шарҳлаш, изоҳлаш бўлиб, тафсир ҳам шу каби маънони англатади, яна «фаср»нинг маъноси беркинган нарсани кашф этишдир. «Тафсир» эса турли сўзлардан муродни кашф этишдир, дейилган. Абу Ҳаййон «Баҳрул-муҳит» асарида: «тафсир сўзи яланғочлаб бўшашиш, эркин қўйиш маъноларида ҳам ишлатилади. Бунда у кашф этиш маъносига қайтади», деб шарҳ берган.

Ушбу сўзнинг истилоҳий маъноси ҳақида баъзи уламолар: «Тафсир илми бошқа илмлар каби чекланган қоидалар

асосидаги илм эмас. Чунки у қоидалар, ёки бошқа илмларга ўхшаб қоидаларнинг амалиётида шаклланган ўзига хосликлар эмасдир. Тафсирни Аллоҳ каломининг шарҳи, ёки Қуръоннинг сўзлари ва тушунчаларига шарҳ дейиш кифоядир», деганлар.

Яна баъзи уламолар «Тафсир жузъий масалалар, қоидалар, ёки қоидалар амалиётида шаклланган хусусиятларга эга илмдир. Унга таъриф ҳам бор. Ушбу таърифда Қуръонни фаҳмлаш учун фойдаланиладиган луғат, сарф, наҳв, қироат ва бошқа бир нечта илмлар зикр этилади», дейдилар.

Тафсир чекланган қоидалар асосидаги илм деган уламолар таърифларига назар солинса, уларни кўплаб таъриф айтганларини кўришимиз мумкин. Лекин ушбу таърифларнинг ҳаммаси тузилиш жиҳатидан ҳар хил бўлса ҳам маъно жиҳатидан бир мақсадга йўналади.

Суютий таърифлардан айримларини зикр этади: «Бу илм оятларнинг нозил бўлиш сабабларини, уларнинг кичик қиссаларини, маккий ва маданийлиги тартибларини, аниқ ва ўхшашларини, носих ва мансухларини, хос ва умумийларини, мутлақ ва чегараланганларини, мужмал ва муфассалларини, ҳалол ва ҳаромларини, ваъда ва ваъидларини, чақирганларини ва қайтарганларини, ибрат ва мисолларини ҳамда шунга ўхшашларни ўрганадиган илмдир».

Заркаший: «Тафсир – бу Аллоҳнинг пайғамбари Муҳаммад (а.с.)га нозил қилган китобининг маънолари, ҳукмлари тушуниладиган илмдир. Бунда луғат илмидан, наҳв ва сарфдан, баён илмидан, фикҳ илми асосларидан, қироатлардан фойдаланилади ҳамда бу илм оятларнинг нозил бўлиш сабаблари ва носих, мансухларни билишга муҳтождир», деб таъриф берган.

Яна бошқа таърифга кўра, «Тафсир илми ислом илмларидан бири бўлиб, муфассир қудратича ҳукмларни истинбот қилишда Қуръон оятларини шарҳлашга ихтисослашади».

«Таъвил» сўзи «авл» сўзидан олинган бўлиб, қайтиш маъносини ҳамда тафсир, шарҳлаш маъноларини билдиради:

فأما الذين في قلوبهم زيغ فيتبعون ما تشابه منه ابتغاء الفتنة وابتغاء تأويله وما يعلم
تأويله إلا الله

«Аммо, дилларида оғиш бор кимсалар одамларни фитнага солиш ва ўз талқинига мувофиқ маънолар бериш учун унинг (Қуръоннинг) муташобих оятларига эргашадилар. Ҳолбуки ундай оятлар таъвилини (тафсирини) фақат Аллоҳнинг ўзигина билур».

Шу каби таъвил сўзининг изоҳ, шарҳ маъноларида келган кўплаб оятлар мавжуд.

Уламолар тафсир ва таъвилни фарқлашда турлича фикрлар билдирдилар. Баъзи уламолар уларнинг иккиси бир хил маънони билдиради, десалар, бошқалари уларнинг орасини фарқлайдилар.

Имом ал-Мотуридий: «Тафсир бу сўзнинг маъноси қатъий мана шу дейиш ва Аллоҳ ўша сўздан мана шуни назарда тутган деб, гувоҳлик беришдир. Агар бунга далили бўлса у ҳолда сўзи тўғри, агар ундай бўлмаса, унда фақат ўзининг раъйи билан тафсир қилган бўлади. Бу ман этилгандир. Таъвил эса, бирор сўзнинг тахминий маъносини қатъий деб айтмай ва Аллоҳнинг назарда тутгани мана шу, деб гувоҳлик бермай ўша маънони бошқа маъноларидан устун қилишдир».

Абу Убайда: «Тафсир ва таъвил бир хил маънони билдиради», деган. Бу фикр илгари ўтган тафсир олимларининг ораларида кенг тарқалган эди.

Роғиб Исфаҳоний «Тафсир таъвилдан кўра чуқурроқ маънони билдиради. Тафсир сўзлар учун кўп ишлатилса, таъвил маънолар учун кўпроқ ишлатилади, туш таъвили (таъбири) каби. Таъвил илоҳий китоблар учун ишлатилади. Тафсир эса илоҳий китоблар учун ҳам, ундан бошқалари учун ҳам ишлатилади. Тафсир кўпинча алоҳида сўзларга ишлатилади. Таъвил эса, жумлаларга ишлатилади».

Саълабий тафсир ва таъвил ҳақида шундай дейди: «Тафсир сўзнинг ҳақиқий ёки мажозий вазиятини баён этади. Худди

«сирот» сўзи «торик(йўл)» деб тафсир қилинганидек. Таъвил эса сўзнинг ботинини шарҳлайди. Таъвил қайтиш, яъни нарсанинг аслига қайтиши маъносини англатади. Таъвил исталган нарсани ҳақиқатидан хабар бериш. Тафсир исталган нарсанинг далолатини хабар қилишдир».

Бағавий: «Таъвил – бу оятнинг ўзидан олдинги ва кейингиларига мувофиқ ҳолда эҳтимолли (бўлиши мумкин бўлган) маънога ишлатишдир. Истинботда Қуръон ва ҳадисга зид бўлиб қолмаслиги керак. Тафсир эса оятнинг нозил бўлиш сабаблари ва қиссалари ҳақида сўз юритишдир», деган.

Яна бир қанча уламолар шундай таъриф берадилар: «Тафсир ривоят асосида бўлиб, таъвил эса билим асосидадир».

Заҳабий у иккиси ҳақида шундай дейди: «Тафсирнинг маъноси кашф, баён этишдир. Яъни Аллоҳнинг муродини кашф этиш. Бунда Расулидан келган хабарларга қараб ёки баъзи саҳобийлар хабарларига қараб шарҳланади. Чунки саҳобийлар ваҳий тушишига шоҳид бўлганлар, ўша вақтдаги ўраб турган воқеа-ҳодисаларни идрок этганлар ва Расулуллоҳ (с.а.в.) билан учрашиб турганлар ҳамда улар Қуръоннинг маъноларини тушунишга қийналганларида унга мурожаат қилганлар. Таъвил бу сўзларнинг бирорта эҳтимолини бошқасидан устун қилишдир. Устун қилиш эса ижтиҳодга таянади. Бу эса сўзларнинг араб тилидаги маъноларини билишни, жойларига қараб ишлатишни, араб тили услубларини билган ҳолда маъноларини чиқаришни талаб этади».

2. Муҳаммад (с.а.в.) ва саҳобийлар даврида тафсир. Дастлабки тафсир мактаблари

Тафсир илми бир неча босқичларни босиб ўтгани тадқиқотларда ўрганилган.

Илк ислом даврида тафсир илми ўзига хос жиҳатлар билан ажралиб турди. Бу ҳам бўлса, Қуръонга оид шарҳларнинг Муҳаммад (с.а.в.)нинг тушунтириш беришлари билангина

кифояланилди. Бу давр ва саҳобийлар даври ҳақида Маҳмуд Хусайн аз-Заҳабий ўз тадқиқотида “Муҳаммад (с.а.в.) ва саҳобийлар даврида тафсир” мавзуси остида бирлаштириб ёзган. Буни иккига ажратиб кўриб чиқиш ҳам мумкин. Биринчиси, Муҳаммад (с.а.в.)нинг ҳаётлик вақтларида саҳобийларнинг саволларига жавоб тарзда Қуръон оятлари ва сўзларига шарҳ беришлари. Бу ҳақда Ибн Халдул “Муқаддима” асарида шундай ёзади: «Набий (с.а.в.) саҳобийларга Қуръоннинг мужмалларни айтиб, носих ва мансухларини ажратиб, уларга ўргатар эдилар». Иккинчиси, саҳобийларнинг Муҳаммад (с.а.в.) вафотларидан кейин ҳадислар, араб тили, оятнинг нозил бўлиш сабаблари, ўз билим имкониятлари ва ижтиҳодларига таяниб Қуръонга шарҳ бериш давлари.

Муҳаммад (с.а.в.) вафотларидан сўнг саҳобийлар Қуръон шарҳлашда манбаларга суянган ҳолда яна қўшимча равишда ўз ижтиҳодларини ҳам баён этганлар. Саҳобийлар бу даврда Қуръонни шарҳлашда тўрт асосий манбага суянганлар. Улар: Қуръон, Пайғамбар (с.а.в.) ҳадислари, саҳобийларнинг ижтиҳодлари ва яҳудий ва насронийларнинг қадимги пайғамбарлар ҳақидаги қиссалари.

Саҳобийлар тафсир қилишда энг аввало, Қуръон ва ҳадисга мурожаат этганлар. Шу билан бирга, Қуръон ва ҳадисларда шарҳ мавжуд бўлмаса, ўзларининг ижтиҳодларига ҳам таянганлар. Масалан, Бақара сурасининг 266-ояти:

أَيُّدُ أَحَدِكُمْ أَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِّنْ نَّجِيلٍ وَأَعْنَابٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ لَهُ فِيهَا مِن كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَأَصَابَهُ الْكِبَرُ وَلَهُ ذُرِّيَّةٌ ضُعَفَاءُ فَأَصَابَهَا إِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ فَاحْتَرَقَتْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ

“Бирортангиз хурмо ва узумлари бор, остидан дарёлар оқиб турадиган, турли меваларга эга бўлиб, заиф болалари бор вақтида қаттиқ шамол туриб олов билан ёқиб юборишини хоҳлайдими? Аллоҳ шундай тарзда ўз аломатларини баён этур” оятини Умар ибн Хаттоб

саҳобийлардан шарҳлаб беришларини сўрайди. Шунда Ибн Аббос қуйидагича шарҳлайди: Бир бой кишининг боғу бўстонлари бўлиб, у тоат-ибодатда машғул бўлади. Шунда шайтон келиб уни йўлдан оздиради, сўнг гуноҳ ишларни қилгани учун солиҳ амаллари ғарқ бўлади.

Шундай қилиб, илк даврда Пайғамбар (с.а.в.) Қуръонни динга кирган арабларга ўргатганлар. Араблар умумий тарзда уни тушунганлар. Лекин уни янада тушунтириб бериш зарурати мавжуд бўлган. Умар ва Ибн Аббос каби саҳобийларнинг Қуръоннинг айрим сўзларини билмаганлари ва сўраб ўрганганлари ҳадис тўпламларида зикр этилган. Шу каби саҳобийлар тушунмаган ўринларини Пайғамбардан сўраб билганлар. Бу даврда Қуръон тўлиқ шарҳланмаган.

Пайғамбар вафотларидан кейин саҳобийлар у кишидан нақллари ҳамда ўз тажрибалари асосида айрим қўшимчалар билан тафсир илмини янада бойитдилар. Улар бунда араб тили, урф-одатлар, аҳли китобларнинг ривоятларини билишлари асосий ўрин тутди.

Саҳобийлар Қуръонда қисқартириб берилган қиссаларни яҳудий ва насронийларнинг исломни қабул қилган олимларидан сўраб, Қуръонга қилган шарҳларини бойитганлар. Уларнинг Қуръон нозил бўлаётган даврда яшаганлари учун уларнинг тафсирлари энг ишончли деб тан олинган. Уларнинг баъзилари Қуръонга берган шарҳлари билан шухрат қозондилар. Суютий ўзининг «Итқон»ида муфассир саҳобийларнинг исмларини келтирган, улар: Абу Бакр, Умар, Усмон, Али, Ибн Масъуд, Ибн Аббос, Убай ибн Каъб, Зайд ибн Собит, Абу Мусо ал-Ашъарий, Абдуллоҳ ибн Зубайр.

Асосан, Али ибн Абу Толиб, Абдуллоҳ ибн Масъуд, Абдуллоҳ ибн Аббос, Убай ибн Каъблар саҳобийларнинг энг машҳур муфассирлари саналади.

Саҳобийлардан Ибн Аббос (ваф. 68/687) Макка мактабига, Убай ибн Каъб Мадина мактабига, Ибн Масъуд Ироқ мактабига асос солдилар. Улардан илм олган тобийийларнинг аксарияти ўз мактаблари услубидан келиб чиққан ҳолда турлича тафсир қилдилар. Лекин улар орасидаги ихтилоф улардан кейинги вақтлардаги ихтилофларга нисбатан кўп эмас.

Кейинги даврда тобийийлар ўз минтақаларидаги саҳобийлардан ўрганганларини нақл этишлари билан бирга ўз давларида кўплаб араблардан бошқа халқларнинг исломга киришлари натижасида юзага келган масалаларга жавоб топиш мақсадида бу илмни кенгайтирдилар. Айтиб ўтиш лозимки, бу давларда Қуръон тўлиқ тартибли тарзда шарҳланмаган, балки тарқоқ ҳолда оятларга шарҳ берганлар.

Тобийийларнинг Қуръонга шарҳларини қабул қилишга муносабат турлича бўлган. Айримлар уларнинг сўзларини қабул қилиш керак деб ҳисобласалар, айримлар қабул қилишни маъқул кўрмаганлар. Бу борада Абу Ҳанифанинг сўзи ўринли: “Пайғамбардан келган сўзни эҳтиром билан қабул этдик, саҳобийлардан келган сўзларни танлаб оламиз, тобийийларнинг сўзлари эса улар ҳам биз кабидирлар”. Шунга кўра, тобийийларнинг тафсирдаги сўзларини қабул этиш кейинги давр олимлари учун мажбурий бўлмаган. Бироқ саҳобийларнинг ўзаро ва тобийийларнинг ўзаро бирор шарҳ бўйича бир хил фикрда бўлишлари кейинги давр олимлари наздида қабул этилган. Шу каби илк уламоларнинг шарҳларида бир-бирларига хилофликдан кўра турлилик кузатилади.

1) Макка тафсир мактаби:

Ибн Аббос асос солган Макка мактаби тафсир илмининг энг илғор мактаби ҳисобланади. Ибн Аббоснинг шогирдлари – Саид ибн Жубайр, Мужоҳид, Ато ибн Абу

Рабоҳ, Икрима, Товус каби тобиийлар тафсир илми бўйича шуҳрат қозондилар.

Саид ибн Жубайр Асадий. Куняси – Абу Муҳаммад. У тафсир, ҳадис, фикҳ илмлари бўйича замонасининг етук олимларидан бўлиб, Ибн Аббос ва Ибн Умардан илм ўрганган. Қироатларни яхши билган. Лекин у билими кенглигига қарамай, ўз раъйи билан тафсир қилишни истамаган. 95/713 йилда 49 ёшида ўлдирилган.

Мужоҳид ибн Жабр. 21/642 йилда туғилган. Тобийларнинг олимларидан, ўткир зеҳнлилиги билан машҳур бўлган. Мужоҳид Ибн Аббосдан энг кам ривоят қилган. У муҳаддислар наздида энг ишончли ровийлардандир. Бухорий ва Шофеъий унинг Қуръонга қилган шарҳларига таянганлар. Лекин Мужоҳиднинг баъзи Қуръон оятларини эркин тафсир қилгани кейинчалик мўътазилийлар тафсирлари учун йўл бўлиб қолди.

Ато ибн Абу Раббоҳ. 27/648 йилда туғилган. Маккадаги илм ва амалда ҳурмат-эътиборли олим. 200га яқин саҳобийлар билан суҳбатлашган. Ато ибн Абу Раббоҳ Ибн Аббосдан кўп ривоят қилмаган. 114/732 йил вафот этган.

Икрима. Абу Абдуллоҳ Икрима ибн Абдуллоҳ Барбарий Маданий. Ибн Аббос ва кўплаб олим саҳобийлардан таълим олган. Пайғамбар сийратларини энг яхши биладиган олим ҳисобланади. Лекин уламолар ундан қилинган ривоятнинг ишончлилигига турлича фикр билдирганлар. У 107/725 ҳ.й. да Мадинада вафот этган.

Товус. Абу Абдураҳмон Товус ибн Кайсон. 50 саҳобий билан суҳбатлашган, кўпроқ Ибн Аббосдан ҳадис ривоят қилган. У ишончли ровий бўлиб, олти ҳадис китобларида унинг ривоятлари келтирилади. Ундан Қуръон шарҳланган ривоятлар кам етиб келган. Ундан кам тафсир етиб келгани ва фикҳ ҳақида кўп гапиргани сабабли, уни муфассир эмас,

фақиҳ деювчи уламолар ҳам бор. 106/724 йил ҳажни адо этаётиб вафот этган.

Ушбу мактаб тафсир қилишда нақл ва ақлдан биргаликда истифода этишга асосланган мактаб саналади. Ибн Аббос муфассирлар наздида энг кўп мурожаат этиладиган олимдир. Шу билан бирга шогирдларидан Саид ибн Жубайр, Мужоҳид, Икрима шарҳлари ҳам тафсир асарларида кенг ўрин олган.

2) Мадина тафсир мактаби:

Мадинада кўп илмли саҳобийлар яшаган, уларнинг аксарияти фатҳ юришларида иштирок этган бўлса ҳам бошқа юртларга кўчиб кетмаган ва ўтроқ яшаб, шогирдлар етиштириш билан машғул бўлганлар. Бу мактаб Убай ибн Каъб раҳбарлигида ташкил топган. У Мадинадаги бошқа саҳобий муфассирлардан машҳурроқ бўлган ва Қуръонни шарҳлаш бўйича ундан ривоятлар келтирилган. Лекин тафсирга бағишланган асарларда унинг ривоятлари бошқа тафсир мактаблари устозларига нисбатан камлигига гувоҳ бўламиз. Лекин унинг шогирдлари ривоятлари ва шарҳлари тафсир асарларида кўпроқ истифода этилганини кўришимиз мумкин.

Убай ибн Каъб тафсир мактабига мансуб бир неча авлод шогирдлари Мадинада илмий фаолият юритишган. Улардан Зайд ибн Аслам, Абул Олия ва Муҳаммад ибн Каъб ал-Қуразийларнинг Қуръонга қилинган шарҳлари бизгача етиб келган.

Зайд ибн Аслам. Абу Усома. Олти ҳадис китобларининг ишончли ровийларидан, фақиҳ, муфассир. 130/747 йил вафот этган.

Абул-Олия Рафиъ ибн Михрон ар-Риёҳий. Жоҳилия даврида ҳам яшаган, Пайғамбар (с.а.в.) вафотларидан икки йилдан кейин исломни қабул қилган. Али, Ибн Масъуд, Ибн

Умар, Убай ибн Каъб ва бошқалардан ривоят қилган. Олти буюк муҳаддислар уни ишончли ровий деб тан олганлар. 90/709 йил вафот этган.

Муҳаммад ибн Каъб ал-Қуразий. Куняси Абу Ҳамза. Али, Ибн Масъуд, Ибн Аббос ва бошқа саҳобийлардан ривоят қилган. Олти буюк муҳаддисларнинг ишончли ровийларидан, 108/726 йил вафот этган.

3) Ироқ тафсир мактаби:

Ироқ тафсир мактабига Абдуллоҳ ибн Масъуд асос солган. Ироқда фикҳ бўйича ижтиҳод ва раъй билан фикр юритиш кенг тус олган. Шу каби тафсир бўйича ҳам ижтиҳоддан фойдаланиш бошқа юртларга нисбатан кўпроқ бўлган. Алқама ибн Қайс, Масруқ, Омир Шаъбий, Ҳасан Басрий, Қатода ибн Даома каби машҳур олимлар айнан шу мактаб вакиллари ҳисобланади.

Алқама ибн Қайс Абу Шибли ал-Куфий. Ибн Масъуднинг катта шогирдларидан. Олти ҳадис асарларининг ишончли ровийларидан. 61 ҳ.й.да вафот этган.

Масруқ. Ибн Масъуд, Убай ибн Каъб ва бошқалардан ривоят қилган. У Ибн Масъуднинг энг билимдон шогирдларидан. Олти буюк ҳадис асарларида унинг ривоятлари келтирилади. 63/682 йил вафот этган.

Омир Шаъбий. Абу Амр. Буюк тобиийлардан, Куфа қозиси, фақиҳ. Қатор фанларни билган. Кўплаб саҳобийлар билан замондош бўлган. Умар, Али, Ибн Масъуд ва бошқалардан ривоят қилган. У «500 саҳоба билан суҳбатлашдим» деган. Олти ҳадис асарлари ишончли ровийларидан. Ўз раъйи билан тафсир қилишга журъат этмаган. 104/722 йилда вафот этган.

Абу Саид Ҳасан ибн Абу-л-Ҳасан ал-Басрий тобиийларнинг энг машҳур олимларидан, фақиҳ, ишончли ровий. Ҳасан ўз тафсирида Аллоҳ ва унинг сифатларини тафсирлашда

салаф уламолари йўлларига асосланади. Ақлга ҳуррият бериб юбормайди. Ҳасан ўз ақлини оят ва тафсирларни тушунишга ишлатади. 110/728 йилда вафот этган.

Абул-Хаттоб Қатода ибн Даома Басрада яшаган, тобийларнинг уламоларидан. Анас ибн Моликдан ва бир қанча тобийлардан ривоят қилган. У ўткир зеҳнли бўлиб, араб шеърларини жуда яхши билган, тафсир қилишда ўз фикрини ҳам билдирган. 117/735 йил вафот этган.

Саҳобий ва тобийларнинг Қуръонга шарҳлари ҳадислар билан бир қаторда Мовароуннаҳр муфассирлари томонидан кенг истифода этилди. Абдуллоҳ ибн Аббос, Абдуллоҳ ибн Масъудларнинг шарҳ ва ривоятлари айниқса таяниладиган манба бўлди.

Тафсирнинг саҳобийлар даври II/VIII аср бошларида ниҳоясига етди. Улардан кейин тобий олимлар анъанавий тарзда Қуръоннинг ўзига, ҳадислар, саҳобийларнинг сўзларига ҳамда аҳли китобларнинг ривоятларига ҳамда ўз ижтиҳодларига таянганлар. Умуман, китоб шаклига келтириш давридан бошлаб ёзилган асарларда тобийларнинг шарҳлари кўпдир. Яъни бу тортишув илк тобийлар даврига хос бўлиб, кейинги давр олимлари учун тобийларнинг сўзлари ҳам асосий манбага айланган.

Саҳобий ва тобийлар давларида тафсир китоб шаклига келтирилмади. Тобийлардан кейин тафсирнинг китоб шаклига келтириш даврining бошланиши умавийлар ҳукмронлигининг (661–749) охири аббосийлар халифалигининг (749–1258) бошига тўғри келади. Бу даврда тафсир ҳадислар таркибида ривоят қилиб борилди. Тўлиқ тафсир асарларининг ёзилиши эса, X асрга тўғри келади.

Тобийлардан кейинги даврда уларнинг ўзларидан олдинги авлодларнинг тафсирга сўзларини жамлаш ва нақл этишга асосланилди. Бу даврда ўз ўлкаларидаги

тобийлардан ил олишлари билан бошқа ўлкаларга ҳам сафар қилиб ўз билимларини оширишга ҳаракат қилганлар.

Бу даврга қадар тафсир ҳадис таркибида бир боб сифатида қайд этилди. Чунки илгари айтилганидек, қироатлар ҳам ривоят асосида авлоддан авлодга етказилган. Ровийлар зикр этилган ҳолларда уларнинг ишончлилиги текширилиб, уларнинг ривоятлари истифода этилган. X аср бошидан тафсир илми ҳадисдан алоҳида ажралиб мустақил илм сифатида шаклланди.

Илк даврларда Қуръонга қилинган шарҳларнинг ҳақиқийлиги, софлигига эътибор қаратилган бўлса, кейинги даврларда ислом олимлари ҳар қандай шарҳларни жамлашга эътибор қаратдилар.

Ислом илмларининг жамланиши аввало Қуръонни китоб шаклига келтиришдан бошланган бўлса, кейинги даврларда исломга доир бошқа илмлар ҳам бу босқичга ўтди. VII асрда Қуръон китоб шаклига келтирилгач, суннани китоб шаклига келтириш аста-секинлик билан бошланди. Гарчи манбаларда баъзи саҳобийларнинг бир ёки бир нечта ҳадисларни ёзиб борганлари зикр этилган бўлса ҳам Пайғамбар (с.а.в.)нинг ўзларига мансуб ҳадисларнинг барчасини йиғиб, саҳиҳ ва носаҳиҳини ажратиб китоб таълиф этиш IX асрдан бошланди. Бундан илгари VIII асрда Пайғамбар (с.а.в.), саҳобий ва тобийларнинг сўзлари аралаш ҳолда жамланган тўпламлар яратиш босқичи босиб ўтилди. Бу борада Молик ибн Анасининг “Муватто” асари, Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ал-Марвазий (118/736–181/798)нинг “Китоб аз-зуҳд ва-р-рақоиқ” асарини зикр этиб ўтиш ўринли. Уларнинг тўпламларида Муҳаммад (с.а.в.) ҳадислари билан бирга, саҳобий ва тобийларнинг сўзлари ҳам жамланган. Тафсир ҳам бу даврларда ҳадислар, саҳобийлар ривоятлари таркибида, тўпламларда бир бўлим сифатида қайд этиб борилди.

Сўнг тафсир соҳаси такомиллашиб, йўналишлар бўлина бошланди, масалан: маъсур тафсир, раъй билан қилинган тафсир, фикҳий тафсир, тасаввуфий тафсир, фирқа ва оқимлар тафсирлари каби.

Тафсир илмида муаммолар ҳам мавжуд. Бу асосан Қуръонга шарҳ берилган ривоятлар орасида ишончсиз, тўқилганларининг мавжудлигида кўринади. Саҳобийлардан кейинги даврларда Ибн Аббос ва Али ибн Абу Толиб, Ибн Масъудларга нисбат берилган кўпчилик ривоятларнинг тўқиб чиқарилгани олимлар томонидан қайд этилган. Ибн Аббосдан ривоят қилинган Қуръон шарҳлари тафсир асарларида жуда кўпчиликни ташкил қилишига қарамасдан саҳиҳ ва ишончлиларининг 100 дан ошмаслиги айtilган.

Тобийлар орасида Икрима ҳадис илми олимлари томонидан ишончлилиги шубҳа остида қолган бўлиб, бошқа машҳур муфассир тобийлар ишончли ровийлар сифатида тан олинган.

Табаъа тобийлар орасида Калбий, Муқотил ибн Сулаймон кабилар ривоят ва ровийлар ишонччилигини аниқловчи олимлар томонидан ҳадис ва унинг таркибида шаклланган Қуръон шарҳига оид ривоятларни тўқиб чиқарганлари қайд этилган.

Шу билан бирга айтиш лозимки, умуман саҳобийларга нисбат берилган ривоятлар илмий жиҳатдан ўз қадрига эга, улар орасида тафаккур ва ижтиҳод натижаси сифатида юзага келган мустаҳкам шарҳлар бор. Фақат уларнинг саҳобийларга нисбат берилиши тўқиб чиқарилган. Балки бу мусулмонларнинг тафсирга оид сўзларнинг қадрини ошириш учун уларни саҳобийларга нисбат берган ҳолда уларга эътибор қаратишга бўлган ҳаракатдан келиб чиққан дейиш мумкиндир.

Дастлабки давр хусусиятларидан яна бири бу – аҳли китобларнинг исломга киришлари натижасида тафсир илмига бегона нарсаларнинг аста-секин кириб қолишидир. Тобийларнинг шариат ҳукмларига алоқадор бўлмаган ҳолларда текширув ва танқидсиз нақлларни келтиришлари натижасида яҳудий ва насроний қиссалари тафсирда кенг истифода этила бошланган. Аҳли китоблардан исломни қабул қилган ва энг кўп ривоят қилган кишилар: Абдуллоҳ ибн Салом, Каъбул-Аҳбор, Ваҳб ибн Мунаббих ва бошқалар.

Шундай қилиб, агар ҳозирги кунимизгача етиб келган дастлабки тафсир асарларидаги ишончсиз ривоятлар чиқариб ташланса, у ҳолда оятлар шарҳига онд Пайғамбар ва саҳобийлардан келган жуда кам нақлий шарҳлар қолиб, ижтиҳод ва раъйга асосланган шарҳлар кўпчилик қисмни ташкил қилиши маълум бўлади.

МОВАРОУННАХРДА ТАФСИР ИЛМИ

1. VIII–IX асрларда Мовароуннахрда тафсир илми.

Мовароуннахрда тафсир илми ўзига хос ривожланиш хусусиятларига эга. Бу даврда тафсир илми ҳадис ва фикҳ илмлари каби тараққий этмаган эди. Гарчи ушбу даврга оид тафсир илми бўйича кам маълумот етиб келган бўлса-да, тафсир илмининг бошқа ислом ўлкаларидаги тараққиёт босқичларини тадқиқ этган ҳолда юртимиз олимлари томонидан яратилган ҳозирги кунимизгача етиб келган асарлар орқали тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

Бу даврда раъй билан тафсир қилиш муфассирнинг фикри Қуръон, суннатга, саҳобийларнинг сўзларига хилоф бўлмаган ҳолда амалга оширилган. Қуръон ва суннат, саҳобийлар сўзлари бўлмиш мўътабар манбаларга хилоф равишда раъй (ижтиҳод, фикр) билан шарҳлашга барча давр олимлари қарши бўлганлар. Чунки бунда маълум бир гуруҳлар, оқимлар Қуръон оятларининг шарҳини ўз ғояларига мослаштиришга ҳаракат қилишлари мумкин.

Мовароуннахр тафсир илми тарихи ҳадис илмининг кириб келиши билан боғлиқдир. Чунки Муҳаммад (с.а.в.) ва саҳобийларнинг Қуръонга шарҳлари ҳадислар таркибида жамланган. Илгари зикр этганимиздек, Умар ибн ал-Хаттоб буйруғига кўра араблар Марвгача етиб келиб, шу ерда 70 йил қолиб кетишади ва ўзлари ўрганган илмлардан ҳадисларни маҳаллий халққа ўргатадилар. Сўнг Марвда ривоят қилинган ҳадислар Самарқанд, Бухоро каби шаҳарларга кириб келади. Мовароуннахрда Самарқанд ҳадис илми маркази, Бухоро эса фикҳ илми марказига айланади.

Самарқанд бошқа Мовароуннаҳр шаҳарларидан фарқли равишда бир нечта муфассирларни етиштириб чиқариши ҳамда калом илмининг ҳам марказига айланганини ёритиш ҳали тадқиқотчилар олдида турган муҳим вазифалардан.

Тахмин қилиш мумкинки, ҳадис илми ривожлангандан сўнг тафсирга доир маълумотлар ҳам унинг таркибида ривоят тарзида ҳадис маркази бўлмиш Самарқандда тарқалган. Шунинг учун бўлса керак ҳар томонлама ривоятлар кенг тарқалган Самарқандда ривоятларни жамлаб, тафсирга доирларини саралаб чиқиш биринчи бўлиб амалга оширилган.

Бу даврдаги тафсир илми тарихи жуда кам ўрганилган. Бу манбаларнинг етишмаслиги билан изоҳланади. Бу даврга мансуб баъзи олимлар ҳақида биографик манбаларда “тафсир асарини ёзган” дейилса-да, уларнинг тафсирдаги услублари ҳақида алоҳида тўхталиб ўтилмаган. Лекин Мовароуннаҳр ва Хуросонда фаолият кўрсатган олимларнинг бизгача етиб келган асарларида тафсирга доир фикрлари қисман мавжуд бўлганига кўра, бу ҳақда сўз юритиш мумкин.

VIII асрда тобиийлардан таълим олган Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ал-Марвазийнинг тафсир соҳасидаги фаолиятини таъкидлаб ўтиш ўринлидир. У Ўрта Осиёда ўтган илк муҳаддис, муфассирлардан саналади. У Марвда яшаб ижод этган, отаси турк, онаси хоразмлик эди. У ёшлик даврида Имом Аъзам Абу Ҳанифага шогирд бўлди. Шунингдек, тобиийлардан Рабиъ ибн Анас ибн Зиёд ал-Бакрий унга таълим берган. У шеърлар ҳам битиб, одоб-ахлоқ, инсонийлик нафосатини улуғлаган. У тафсир соҳасида ҳам фаолият олиб борган. Унинг “Китоб аз-зуҳд ва-р-рақоиқ” китоби илм аҳли орасида машҳур китоблардан саналади. У биринчилардан бўлиб ҳадисларни китоб шаклига келтирган олимдир. Унинг юртимизда ҳадис илми ривожига қўшган ҳиссаси юқори. Шунингдек, унинг “Тафсир” асари ёзганлиги ҳақида баъзи манбаларда зикр

этилган. Лекин унинг тафсири бизнинг давримизгача етиб келмаган. Лекин “Китоб аз-зуҳд ва-р-рақоик”, “ал-Бирр ва-с-сила” асарларидаги ҳадислар орасида баъзи Қуръон оятларига берилган шарҳларни кузатиш мумкин. У ўз асарларида оятлар шарҳига оид ҳадислар билан бир қаторда, саҳобий ва тобиийларнинг ҳам шарҳларини келтиради. Унинг бу нақллари кейинги давр олимлари асарларида истифода этилди. Тафсирга оид ривоятларидан қуйидагиларни мисол қилиб келтириш мумкин:

وَإِخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ

“Уларга хорлик қанотини паст тут” оятига оид Ҳишом ибн Урваннинг отасидан ривоят қилган шарҳини келтиради: “Улар хоҳлаган нарсаларини ман этмагин ёки қилмай қолмагин”. “Ал-Бирр ва-с-сила” асарида 10дан ортиқ оятларга шарҳлар ривоят қилинган.

Юртимиздаги бу давр олимларидан Аҳмад ибн Ҳафс Абу Ҳафс ал-Кабир ал-Бухорий (150/768–216/832) бўлиб, Мовароуннаҳрда 2-ҳижрий асрдан ҳанафий мазҳабини тарқатган. У Абу Ҳанифанинг шогирди Муҳаммад ибн ал-Ҳасан аш-Шайбонийдан таҳсил олган. Бухорода биринчилардан бўлиб ҳанафий мазҳабини тарқатиб, кўплаб шогирдлар етиштирган. Лекин унинг тафсир соҳасидаги асарлари бизгача етиб келмаган.

Улардан кейинги даврда муфассирлар сифатида зикр этилган Имом ад-Доримий (798–869), Имом ал-Бухорий (810–870) ва ал-Ҳаким ат-Термизий (820–905)ларнинг тафсир борасидаги фаолияти муҳим аҳамиятга эга. Уларнинг илмий меросида тафсир асарлари зикр этилиб, давримизгача етиб келмагани айтилади. Бу алломаларнинг сақланиб қолган асарларидаги тафсир илмига оид ривоят ва маълумотларини таҳлил этиш уларнинг тафсиршуносликда тутган ўрнини кўрсатиб беради.

Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” ҳадис тўпламида тафсирга оид боблар келтирилиб, уларда баъзи бир сураларнинг шарҳлари Муҳаммад (с.а.в.) дан ривоят қилинган ҳолда келтирилган. Асарда “ат-Тафсир” номли алоҳида китоб (боб) келтирилган, ундаги боблар Қуръондаги суралар тартибига биноан тартибланган бўлиб, оятлар шарҳи ёритилган ҳадислар берилган. Унда Қуръондаги 400 га яқин оятга шарҳ берилган, шунингдек, ҳадислардан ташқари, саҳобий ва тобиийларнинг Қуръонга шарҳлари ҳам киритилган. Баъзи сураларнинг шарҳига кўпроқ, баъзисига камроқ ҳадислар берилган. Ҳадислар орасида оятнинг нозил бўлиш сабаблари ҳақидаги ривоятлар ҳам кўпчиликни ташкил этади. Бухорий фақат саҳиҳ ривоятларни жамлагани учун асарида Қуръоннинг ҳамма оятларига ҳам шарҳлар бермаган. Асарга саҳобий ва тобиий муфассирлардан Ибн Аббос, Анас ибн Молик, Оиша бинт Абу Бакр, Абдуллоҳ ибн Умар, Мужоҳид, Икрима, Саид ибн Жубайрлар томонидан қилинган шарҳлар киритилгани эътиборга молик. Бухорий муфассирлар сингари саҳобий ва тобиийларнинг сўзларидан келтирганда ривоят қилувчилар силсилаларини зикр этмайди. Маълумки, муфассирлар саҳобий ва тобиийларнинг сўзларини келтирганларида ҳар доим ҳам силсилани зикр этмаганлар, тўғридан-тўғри сўз эгасига мурожаат этилган ҳолатлар ҳам учрайди.

Бухорий муҳаддис сифатида Доримий ва Абу Исо ат-Термизийдан фарқли равишда оятларни шарҳлашда саҳобий ва тобиийларнинг сўзларидан ва ўз билимларидан ҳам фойдалангани сабабли уни Мовароуннаҳр тафсиршунослигига тамал тошини қўйган аллома дейиш мумкин.

Ал-Ҳаким ат-Термизий ҳам моҳир муфассирлардан саналган. Унинг сақланиб қолган асарлари орасида баъзи бир оятларга берилган шарҳларни кўриш мумкин. Жумладан, унинг “Таҳсил назоир ал-Қуръон” асарида Қуръони каримдаги “ҳидоят”,

“куфр”, “ширк”, “ҳикмат”, “ислом”, “имон”, “шукр”, “ҳақ” каби 80 та сўзга шарҳ берилган. Унда Қуръон сўзлари маъноларини тасаввуфий шарҳлашга эътибор берилган. Асарда Термизий Қуръонда кўп учрайдиган сўзларнинг асосий маъносидан ва унга алоқадор маъноларга кўчиши мумкинлигини зикр этади.

Ал-Жуюший ўз тадқиқотида ал-Ҳаким ат-Термизийнинг тафсирдаги услуби уч йўналишда намоён бўлишини зикр этган: 1. Оятларни фаҳмлашда зоҳирий йўналиш бўлиб, бу барча муфассирларнинг тафсирдаги услубларидир. 2. Тасаввуфий йўналиш, яъни Қуръоннинг зоҳирий ва ботиний маънолари бор ҳисобловчи йўналиш. 3. Араб ҳарфларидан ишора олиш. Яъни у Аллоҳнинг исми ва сифатлари илмининг асли ҳарфлардир деб қараши.

Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг ҳадисларни тасаввуфий шарҳлашга оид “Наводир ал-усул” асари одоб-ахлоқ, имон масалаларига бағишланади. У 291 бобдан иборат бўлиб, турли мавзуларга бўлинган. Шу билан бирга асарда Қуръон оятларининг шарҳлари ҳам мавжуд. Эътиборли жиҳати шундан иборатки, асарнинг барча бобларидаги ҳадисларнинг мазмуни Қуръон оятларидан фойдаланилиб кенгроқ ёритишга ҳаракат қилинган. Унинг шарҳлаш услубида нақлга таяниб тафсир қилишдан кўра, оятларни тасаввуфий шарҳлаш, маъноларининг ботинига кўпроқ эътибор бериш кучли эканлигини кузатиш мумкин. Масалан, “Васвасанинг имонни тўсиши” ҳақидаги бобда шундай шарҳ берилади:

حَبَّبَ إِلَيْكُمُ الْإِيمَانَ وَزَيَّنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ

“У (Аллоҳ) сизларга имонни суюкли қилди ва уни қалбларингизда зийнатлади” оятидаги қалбни “Қалб бу бир парча ботиний ва бир парча зоҳирий нарсадир. Уни “фуад” ҳам дейилади. Унда икки кўз ва қулоқ бор. Қалбни Аллоҳ ўзи бурувчидир”.

Шунингдек, “Илм ал-авлиё” асарида Қуръони каримдаги “ҳикма” сўзига бошқа муфассирлар каби “ҳадис” деб шарҳ бермай, қуйидаги шарҳни беради:

وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ

“Уларга Китоб (Қуръон) ва ҳикматни ўргатадиган... ” оятидаги “ал-китоб” Қуръоннинг зоҳири, “ал-ҳикма” эса, унинг ботини, яъни яширин маънолари деб шарҳлайди.

Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг тафсирдаги услубини гарчи тафсири бўлмаса-да, унинг бизгача етиб келган асарларидаги Қуръонга берилган шарҳлар орқали аниқлаш мумкин. Унинг кўпинча оят шарҳларига оид ривоятларни келтирмай, Қуръонни тасаввуфий шарҳлашга, эътибор қаратишига кўра, уни Мовароуннаҳрда Қуръонни ўзига хос тасаввуфий шарҳлаш йўналишини бошлаб берган олим дейиш мумкин.

Имом ад-Доримий ҳам тафсиршуносликда ўзига хос ўринни эгаллайди. Унинг “Сунан” асарида “Ҳазоил ал-Қуръон” номли китоб (боб) бўлиб, у 35 кичик бобдан ташкил топган. Унда тафсир илмига алоқадор бўлган ривоятлар, баъзи сура ва оятларнинг фазилатлари ҳақидаги маълумотлар жамланган. Жумладан, биргина “қинтор” сўзининг маъноси бўйича бир нечта ривоятларни келтирган. У ривоятларни Муҳаммад (с.а.в.) ёки саҳобийлардан санадлар билан келтиради. Бу эса олим илмий услубининг пухталигини кўрсатади.

Абу Исо ат-Термизий ҳам ўзининг “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асарида “Китоб Ҳазоил ал-Қуръон”, “Китоб ал-қироот” ва “Китоб тафсир ал-Қуръон” номли мавзуларни келтириб, унда тафсирга алоқадор ривоятларни баён қилган. Айниқса, асарнинг “Китоб тафсир ал-Қуръон” бобида Қуръоннинг барча суралари анъанавий тартибда “Фотиҳа (I)” сурасидан “ан-Нос(114)” сурасигача берилган ва уларнинг фазилатлари ҳақида Пайғамбар (с.а.в.) ҳадисларидан келтирилган. Асар “Ўз раъйи билан тафсир қилувчи киши ҳақида ҳадислар” боби

билан бошланади. Унда “Кимки ўз раъйи билан Қуръонни шарҳласа, демак хато қилибди” ҳадиси каби раъй билан шарҳлашдан қайтарувчи, сўнгра сураларнинг фазилати ҳақидаги ҳадисларни келтирилади. Этиборли жиҳати асарда “ан-Набаъ”, “ан-Нозиот”, “Хумаза”, “Одиёт”, “Фил”, “Аср” каби сураларнинг фазилатлари ҳақидаги ҳадислар берилмаган.

Абу Исо ат-Термизий тафсир қилишнинг ўта масъулиятли эканини таъкидлагани боис “Тафсир ал-Қуръон” бобида ўз ижтиҳоди билан тафсир қилишнинг мумкин эмаслиги ҳақидаги ҳадисларни биринчи бўлиб келтиради.

Демак, IX асрда тафсир илми бошқа мусулмон мамлакатларидаги каби Мовароуннаҳрда ҳам асосан ривоятга асосланган тарзда бўлиб, унинг ҳадис таркибидан алоҳида ажралиб чиқиб, мустақил илмга айланишининг бошланиш даври бўлган. Бу даврда Имом ал-Бухорийнинг бошқа муҳаддислардан фарқли равишда саҳобий ва тобиийларнинг шарҳларини келтириши унинг ўзига хос хусусиятини кўрсатади.

2. X асрда Мовароуннаҳрда тафсир илмининг тараққиёти.

Бу даврда Мовароуннаҳрда тафсир илми тараққий этди. Илгари ҳадислар таркибида бир боб сифатида зикр этиб борилган Қуръонга шарҳлар замон талабларига тўлиқ жавоб бермай қўйди. Мовароуннаҳр муфассирларининг (бошқа ўлкалар олимларининг ҳам) тафсир асарларининг кириш қисмида араб тилини билмаган, оятнинг нозил бўлиш сабаблари, ҳадисларни билмаган кишиларнинг Қуръон ояти ҳақида фақат ўз фикрларидан келиб чиқиб шарҳлашлари мумкин эмаслигини уқтиришларига кўра, оятларнинг бузиб шарҳланиши авж олган, ҳар бир фикр эгаси ўз томонига шарҳларни оғдиришга ҳаракат қилган. Абу-л-Лайснинг «ҳеч

ким араб тилини, оятнинг нозил бўлиш сабабларини билмай тафсир қилиши мумкин эмас», деган фикри бу даврда ҳанафий мазҳаби олимларнинг тафсир қилишга ўта эҳтиёткорона ёндашганлигини билдиради. Умуман, бу даврда Мовароуннаҳр ва Хуросон ўлкаларида тафсирларнинг ёзилиши асосан икки сабабга кўра амалга ошди.

1. Мовароуннаҳрда турли оқимларнинг Қуръоннинг ҳар хил жойларидан ўзларининг ақидаларига мос келувчи оятларни далиллашлари натижасида Қуръоннинг бошидан охиригача шарҳлаш зарурати.

2. Қуръон тафсирига оид ҳадислар, саҳобийлар ривоятлари, шарҳларни бир жойда жамлаш.

Бу иккиси бир-бирига боғлиқ сабаблар, чунки оятларни бузиб талқин этилиши оятнинг ҳақиқатда маъноси нима бўлиши лозимлигини келтириб чиқаради. Шунинг учун муфассирлар манбаларга асосланиб шарҳлашга эҳтиёж сездилар. Бу даврда бир нечта муфассир алломалар фаолият кўрсатган бўлиб, уларнинг асарлари бизгача етиб келган. Ҳар бир муфассирнинг бу борадаги турлича услублари албатта диққатга сазовор.

Қуръонни тўлиқ шарҳлаш даврига мансуб бизгача етиб келган илк манбалар сифатида – ат-Табарий, Имом Мотуридий ва Абу Лайс Самарқандийларнинг тафсирларини зикр этиб ўтиш ўринлидир.

Бу давр муаллифлари ўз шарҳларида мўътабар манбалар – Муҳаммад (с.а.в.), саҳобий ва тобиийлар ривоятларидан кўп истифода этдилар, уларнинг ривоятларини силсилалари билан зикр этдилар. Бу турдаги тафсир асарлари “маъсур тафсирлар” деб аталади. Аз-Заҳабий ўзининг “ат-Тафсир ва-л-муфассирун” асарида шу туркумга мансуб бўлган асосий 8 та тафсир асарларини келтириб ўтади. Лекин у Мотуридийнинг “Таъвилот аҳлис-сунна” асарини тадқиқотида умуман зикр этмайди. Аслида ушбу тафсир асари нақл ва раъйдан истифода

этиб яратилган. Уни маъсур тафсирлар ёки раъй-ижтиҳод билан яратилган тафсирлар туркумига киритиши мумкин эди.

Улардан кейинги даврларда тафсир мўътабар манбаларга асосланиш чегарасидан чиқиб кетмаган ҳолда ривоят қилувчилар силсилаларини қисқартириб яратила бошланди. Муфассирлар ўзларидан илгари ўтган олимларнинг сўзларини айтган кишиларнинг исмларини зикр этмасдан келтирдилар. Шу тариқа тафсирларга турли ривоятлар кириб, саҳиҳ ривоятларнинг иллатли ривоятлар билан аралashi ҳоллари юзага келди.

Луғат, наҳв, сарф илмларининг китоб ҳолига келтирилиши натижасида Қуръонни шарҳлаш ҳам кенгая бошлади. Фикҳ ва каломга оид масалалар ихтилофларни келтириб чиқарди. Аббосийлар даврида исломий фирқалар мутаассибликка берилиб, кишиларни ўз ақидаларига чақира бошладилар. Айнан шу вақтда нақлий тафсирнинг ўрнини ақлий тафсир эгаллай бошлади. Лекин оятларнинг нозил бўлиш сабабларига алоқадор ривоятлар мўътабар манбалардан олинишда давом этди.

Абу Лайс Самарқандийнинг тафсири ва Абу Мансур Мотуридий (870–944)нинг «Китоб таъвилот аҳли ас-сунна» асари Мовароуннаҳрда ёзилган тўлиқ китоб ҳолатидаги илк асарлардан саналади. Мотуридий ақидавий масалаларни ечишда Қуръон бош манба бўлиб хизмат қилгани учун ҳам ундан кенг истифода этган.

Мотуридий тафсир ёзишда турли оқим ва фирқаларга раддиялар беришга кўпроқ асосланган бўлса, Абу Лайс кўпроқ мўътабар манбаларга суъйишга ҳаракат қилган, баъзи ўринларда диний-сиёсий оқимларга раддиялар ҳам беради. Мотуридий тафсир соҳасида ўзига хос янгича ёндашувни киритган. У ақидавий масалалар кенг шарҳланган ягона тафсир асарининг муаллифидир. Шу каби у бу оятларни таҳлил этиш орқали шарҳлаш услубига таянгани билан

ажралиб туради. Ҳозирда мазкур асар 10 жилдда Миср Араб Республикасида чоп этилган.

Бунга туртки бўлган асосий сабаб ақидавий фирқа ва оқимларнинг Қуръонни далил қилишларида суистеъмол қилишлари бўлган. Чунки унинг тафсири ақидавий масалаларни кенгроқ шарҳлашга, оқимларни номма-ном келтириб уларнинг тушунчаларига раддия беришга қаратилади. Унинг тафсирини ўқиган кишида Имом Мотуридий ақидавий масалалар шарҳларини жамлашга аҳамият бергандек кўринади.

Абу Лайс Самарқандий эса, ўз асарида Қуръон илмларини жамлагани билан ҳам ажралиб туради. Чунки унда қироатлар, сабабун-нузул, тафсир бўйича ҳадис ва ривоятлар, носих ва мансух ҳолатларига ўз давридаги муфассирларга нисбатан кенгроқ мурожаат этилиб, кейинги даврлар учун муҳим манба бўлишига сабаб бўлган. Айниқса, қироатлар бўйича етук олимлиги тафсирида яққол намоён бўлади.

Ульрих Рудольф ушбу давр муфассирлари сифатида Абу-л-Қосим ал-Каъбий (ваф. 319/931), Муҳаммад ибн Масъуд ал-Аёший (ваф. 320/932)ларни кўрсатиб, Абу Лайсининг тафсири ҳақида шундай дейди: «Маълумки, Абу Лайс ислом таълимоти масалаларига ғоят консерватив ёндашган. Шу боис, унинг асари Шарқнинг илк ҳанафий тафсирларини ўрганишда, айниқса, катта самаралар бериши мумкин».

Юқорида зикр этилган муҳаддис алломаларнинг тафсирдаги услубларидан фарқли равишда Мотуридий ва Самарқандийлар илк бора Қуръонни бошидан охиригача шарҳлаганлар.

Кейинги даврда Қуръонни шарҳлашда раъй-ижтиҳодни ишлатиш кенг тус ола бошлади. Абу Ҳафс ан-Насафий, Алоуддин ас-Самарқандийларнинг ўз раъй ва ижтиҳодларини қўллаган ҳолда шарҳ ёзганлари бунга мисол бўла олади. Бу

даврда нафақат Мовароуннаҳрда балки бошқа ўлкаларда ҳам раъйга асосланиб тафсир асарлари ёзила бошланган эди.

Мовароуннаҳрда тафсир илми бошқа ислом ўлкаларида каби ривожланди ҳамда Қуръонни шарҳлашда турлилик кузатилади. Бу ўз навбатида Қуръонни тушуниш ва шарҳлаш бўйича маъсур тафсир, раъй билан тафсир қилиш, ақидавий йўналишда шарҳлаш, тасаввуфий йўналишда шарҳлаш, луғавий шарҳлаш бўйича мукаммал мактаблар шаклланганини кўрсатади.

3. XI–XII асрларда Мовароуннаҳрда тафсир илми.

XI–XII асрларда Қуръонни шарҳлашда раъй-ижтиҳодни ишлатиш кенг тус ола бошлади. Илгариги даврдан фарқли равишда оятларни шарҳлашда олимлар қатор ривоятларни келтирмай, балки айрим ҳоллардагина уларни келтира бошладилар. Бундан албатта, Қуръонни шарҳлашда бутунлай ривоятлардан истифода этилмай қолди, деган фикр келиб чиқмайди. Олимлар илгари зикр этилган ривоятларни қайтармай, оят шарҳини ривоятлар мазмунига зид бўлмаган, балки мувофиқ келадиган тарзда ўз сўзлари билан шарҳлашга ўтдилар. Улар тафсир борасида олдинги асрда ёзилган Имом Мотуридийнинг “Таъвилот аҳли-с-сунна” асарини шарҳлашга эътибор қаратишларига кўра, ақидавий масалалар бўйича ихтилофлар кўпайган кўринади. Шунинг учун олимлар ақидага оид оятларни талқин этишда мустаҳкам ақидавий тизим бўлиш мотуридийлик ақидасига таянганлар.

XI асрда Абу-л-Муъийн Маймун ибн Муҳаммад ан-Насафий (459–508/1067–1114)ни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз. Унинг Имом Мотуридий таълимотини ривожлантиришдаги ҳиссаси улкан. У Қуръондаги ақидавий оятларнинг чуқур мазмунини тушунган ва талқин этган. Бу борада Алоуддин ас-Самарқандий ҳам тафсирга бағишланган асарининг кириш

қисмида сўз юритиб, Имом Мотуридий тафсирини ўзидан илгари устози Абу-л-Муъийн ан-Насафий шарҳлаганини зикр этади: “Бу китобни усул ва фуруъ илмларида ўз замонасида тенги йўқ Абу-л-Муъийн ан-Насафий шарҳлаб бериб, лойиқ ўринларда қийин сўзларни тушунтириб, мутлақларини ажратиб берган...” (Алоуддин ас-Самарқандий. Ат-Таъвилот ал-мотуридия фий баён усул аҳлис-сунна ва усул ат-тавҳид”– Қўлёзма. ЎзР ФАШИ Қўлёзмалар фонди № 3249. – В. 1в.). Демак, ақидавий масалаларни шарҳлаш жараёнида ан-Насафий Мотуридий услубига таянган ҳолда Қуръонни шарҳлаган. Яна шуни айтиб ўтиш жоизки, бу маълумот ан-Насафийнинг Қуръонни тўлиқ шарҳламагани, балки тушуниш қийин ўринларга эътибор берганини кўрсатади.

Абу-л-Муъийн ан-Насафийдан кейин – XII асрда Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ан-Насафий (ваф. 537/1143), Алоуддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абу Аҳмад ас-Самарқандийлар (ваф. 538/1144) Имом Мотуридий тафсирига шарҳлар битиб тафсир асарлари ёзганлар. Бу даврда нафақат Мовароуннаҳрада, балки бошқа ўлкаларда ҳам раъйга асосланиб тафсир асарлари ёзила бошланган эди.

Алоуддин ас-Самарқандийнинг “Шарҳ таъвилот ал-Қуръон” номи билан танилган “Ат-Таъвилот ал-мотуридия фий баён усул аҳлис-сунна ва усул ат-тавҳид” асари бу давр тафсир тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этувчи асарлардан ҳисобланади. У ўз устози ан-Насафий йўлидан бориб, Мотуридийнинг тафсирини шарҳлашга катта эътибор қаратди. Тафсирида Мотуридийнинг сўзларини шарҳлаши билан бир қаторда ўз фикрларини ҳам баён этган. Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий (1075–1144) ҳам тафсир тарихида алоҳида ўрин тутди. У тафсир қилишда луғавий жиҳатга эътибор берди ва унинг Қуръонни балоғий шарҳлашдаги ўрни такрорланмас бўлди.

Улардан кейинги даврда Абу-л-Баракот Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ан-Насафий (ваф. 710/1311) тафсир соҳасида фаолият олиб борди. У ўз даврида ақида, фикҳ, ҳадис, луғат соҳалари бўйича етук олим сифатида шуҳрат қозонган. Тафсирда бошқа муфассирлар каби ҳадисдан, саҳобий ва тобийлар фикрлари билан бир қаторда ўзидан олдин ўтган муфассирлардан Абу Мансур ал-Мотуридийнинг “Таъвилот аҳди-с-сунна”, Маҳмуд аз-Замахшарийнинг “ал-Кашшоф”, Алоуддин ас-Самарқандийнинг “Шарҳ ат-таъвилот” асарларидан истифода этган. Асар раъйга оид тафсир бўлиб, унда луғат имкониятларидан келиб чиққан ҳолда Қуръон сўзларининг маъноларини очиб беришга ҳаракат қилган.

Бу даврда раъй билан тафсир қилиш муфассирнинг фикри Қуръон, суннатга, саҳобийларнинг сўзларига хилоф бўлмаган ҳолда амалга оширилган. Қуръон ва суннат, саҳобийлар сўзлари бўлмиш мўътабар манбаларга хилоф равишда раъй (ижтиҳод, фикр) билан шарҳлашга барча давр олимлари қарши бўлганлар. Чунки бунда маълум бир гуруҳлар, оқимлар Қуръон оятларининг шарҳини ўз ғояларига мослаштиришга ҳаракат қилишлари мумкин.

Мовароуннаҳрда тафсиршунослик ўзига хос тарзда ривожланиб, турли даврларда ўраб турган муҳит шарт-шароитларидан келиб чиққан ҳолда Қуръон шарҳи бойитиб борилган. Илк даврларда тафсир ҳадиснинг ажралмас қисми сифатида ҳадис тўпламларида зикр этилиб, авлоддан-авлодга етказилган бўлса, X асрдан бошлаб, Қуръон тўлиқ шарҳланган асарлар битилди. XI–XII асрларда Қуръонни шарҳлашда нақл билан бирга раъй-ижтиҳодни ишлатиш кенг ўрин эгаллади.

ИЛОВАЛАР

1-илова

№	Сура номи	Сураинг бошқа номлари
1	Фотиҳа	Уммул-Китоб, Уммул-Қуръон, Ас-Сабъул-Масоний, Дуо, Ҳамд, Шукр,
2	Бақара	Саномул-Қуръон, Фустотул-Қуръон
3	Оли Имрон	Аз-Захро; Бақара ва Оли Имрон – Аз-Захровани
4	Нисо	Нисои Кубро сураси дейилади
5	Моид	Ал-Уқуд, Ал-Манқаз
6	Анъом	Ҳужжат
7	Аъроф	Мийқот сураси, Мийсоқ сураси
8	Анфол	Бадр сураси
9	Тавба	Бароъат, Азоб, Ал-Фодиҳа, Ал-Ҳафира, Ал-Масийра, Ал-Махзийя
10	Наҳл	Наъм
11	Исро	Субҳон сураси, Баний Исроил сураси
12	Каҳф	Асҳобул-Каҳф сураси
13	Марям	Каф ҳа йаъайн сод сураси
14	Тоҳа	Мусо сураси, Калим сураси
15	Нур	Сатр сураси, Ўафоф сураси
16	Шуъаро	Жомиъа
17	Намл	Сулаймон сураси
18	Сажда	Мадожийъ сураси
19	Фотир	Малоика сураси
20	Ёсин	Қалбул-Қуръон, Ҳабийбун-Нажжор, Ад-Дофиъа, Ал-Қодийя
21	Сод	Довуд сураси
22	Зумар	Ғураф сураси
23	Ғофир	Мўъмин сураси, Тул сураси, Биринчи Ҳа-мийм сураси
24	Фуссилат	Ҳамийм ас-Сажда сураси, Масобих сураси
25	Шўро	Ъасқ сураси
26	Жосия	Шариат сураси, Дахр сураси

Иловалар

27	Муҳаммад	Қитол сураси
28	Қоф	Босиқот сураси
29	Қамар	Иқтаробатис-саъату сураси
30	Раҳмон	Арусул-Қуръон
31	Ҳашр	Баний ан-Назир сураси
32	Мумтаҳана	Имтиҳон сураси, Маръа сураси
33	Соф	Ҳавориййун сураси
34	Талоқ	Кичик Нисо сураси
35	Таҳрим	Мутаҳаррим сураси, Ламма Таҳаррама сураси
36	Мулк	Мониъа, Мунжийа, Мужодала, Дофиъа, Шофиъа, Мухлиса
37	Қалам	Нун сураси
38	Ҳаққо	Силсила сураси
39	Маъориж	Саъала саъилун сураси, Воқеъ сураси, Зул-Маъориж сураси
40	Инсон	Ҳал ата сураси
41	Набаъ	Ъамма сураси, Тасаул сураси, Муъассирот сураси
42	Нозиъот	Соҳира, Томма
43	Балад	Ъақаба сураси
44	Баййина	Аҳлул-Китоб сураси, Мунфаккийн сураси, Қоййима сураси
45	Ҳумаза	Хутома сураси
46	Кофирун	Ибодат сураси, Дин сураси
47	Наср	Тавдийъ сураси
48	Масад	Абу Лаҳаб сураси
49	Ихлос	Тафрийд, Тавҳид, Тажрийд, Нажот, Маърифат, Жамол, Самад, Мониъа
50	Фалақ ва Нос	Муъаввизатан

Маккада суралар қуйидаги тартибда нозил бўлган:

1	Алақ	31	Қиёма	61	Фуссилат
2	Қалам	32	Хумаза	62	Сажда
3	Муззаммил	33	Мурсалот	63	Шўро
4	Муддассир	34	Қоф	64	Зухруф
5	Фотиҳа	35	Балад	65	Духон
6	Таббат	36	Ториқ	66	Жосия
7	Таквир	37	Қамар	67	Аҳқоф
8	Аъло	38	Сод	68	Зориёт
9	Лайл	39	Аъроф	69	Ғошия
10	Фажр	40	Жин	70	Каҳф
11	Зуҳо	41	Ёсин	71	Наҳл
12	Иншироҳ	42	Фурқон	72	Нух
13	Аср	43	Малоика	73	Иброҳим
14	Одиёт	44	Марям	74	Анбиё
15	Кавсар	45	Тоҳа	75	Мўминун
16	Такосур	46	Воқеа	76	Сажда
17	Моъун	47	Шуаро	77	Тур
18	Кофирун	48	Намл	78	Мулк
19	Фил	49	Қасас	79	Маориж
20	Фалақ	50	Исроил	80	Набаъ
21	Нос	51	Юнус	81	Нозиот
22	Ихлос	52	Худ	82	Инфитор
23	Нажм	53	Юсуф	83	Иншиқоқ
24	Абаса	54	Ҳижр	84	Рум
25	Қадр	55	Анъом	85	Анкабут
26	Ваш Шамс	56	Соффот	86	Мутаффифун
27	Буруж	57	Луқмон		
28	Тин	58	Сабаъ		
29	Қурайш	59	Зумар		
30	Қориъа	60	Ғофир		

Мадинада суралар қуйидаги кетма-кетликда нозил бўлган:

87	Бақара	97	Раҳмон	107	Ҳижр
88	Анфол	98	Инсон	108	Таҳрим
89	Оли Имрон	99	Талоқ	109	Сафф
90	Аҳзоб	100	Баййина	110	Жумъа
91	Мумтаҳина	101	Ҳашр	111	Тағобун
92	Нисо	102	Наср	112	Фатҳ
93	Залзала	103	Нур	113	Моида
94	Ҳадид	104	Ҳаж	114	Тавба
95	Муҳаммад	105	Мунофиқун		
96	Раъд	106	Мужодала		

**Барча қорилар наздида оятлар сони
бир хил деб қаралган суралар**

№	Сура номи	Иттифок килинган адад	№	Сура номи	Иттифок килинган адад
1	Юсуф	111	1.	Инсон	31
2.	Ҳижр	99	3.	Мурсалот	50
4.	Наҳл	128	5.	Таквир	29
6.	Фурқон	77	7.	Инфитор	19
8.	Ахзоб	73	9.	Саббиҳ	19
10.	Фатҳ	29	11.	Татфиф	36
12.	Ҳужурот	18	13.	Буруж	22
14.	Тағобун	18	15.	Ғошия	26
16.	Қоф	45	17.	Балад	20
18.	Зориёт	60	19.	Лайл	21
20.	Қамар	55	21.	Иншироҳ	8
22.	Ҳашр	24	23.	Тийн	8
24.	Мумтаҳана	13	25.	Тақосур	8
26.	Сафф	14	27.	Ҳумаза	9
28.	Жумъа	11	29.	Фийл	5
30.	Мунофиқун	11	31.	Фалақ	5
32.	Зуҳо	11	33.	Масад	5
34.	Одиёт	11	35.	Кофирун	6
36.	Таҳрим	12	37.	Кавсар	3
38.	Нун	52	39.	Аср	3

Қорилар назидда оятлар сонидаги ихтилофли қарашлар

№	Сура номи	Иттифоқ қилинган адад	Бошқа қарашлар	№	Сура номи	Иттифоқ қилинган адад	Бошқа қарашлар
1.	Фотиҳа	7	6,8,9	36.	Зухруф	89	88
2.	Бақара	286	285, 287	37.	Аухон	56	57, 59
3.	Оли Имрон	200	199	38.	Жосия	36	37
4.	Нисо	175	176, 177	39.	Аҳқоф	34	35
5.	Моида	120	122, 123	40.	Мухаммад	40	39, 38
6.	Анъом	165	166, 167	41.	Тур	47	48, 49
7.	Аъроф	205	206	42.	Нажм	61	62
8.	Анфол	75	76, 77	43.	Ар-Раҳмон	77	76, 78
9.	Тавба	130	129	44.	Воқиа	99	97, 96
10.	Юнус	110	109	45.	Ҳадид	38	39
11.	Ҳуа	121	122, 123	46.	Мужодала	22	21
12.	Раъд	43	44, 47	47.	Талок	11	12
13.	Иброҳим	51	52, 54, 55	48.	Мук	30	31
14.	Исро	110	111	49.	Ҳоққа	51	52
15.	Каҳф	105	106, 110, 111	50.	Маориж	44	43
16.	Марям	99	98	51.	Нуҳ	30	29, 28
17.	Тоҳа	130	132, 134, 135, 140	52.	Музम्मил	20	19, 18
18.	Анбиё	111	112	53.	Мудассир	55	56

19.	Ҳаж	74	75, 76, 78	54.	Қиёма	40	39
20.	Муъминун	118	119	55.	Набаъ	40	41
21.	Нур	62	64	56.	Нозот	45	46
22.	Шуаро	226	228	57.	Абаса	40	41, 42
23.	Намал	92	94, 95	58.	Иншиқоқ	25	24, 23
24.	Рум	60	59	59.	Ториқ	17	16
25.	Луқмон	33	34	60.	Фажр	30	29, 32
26.	Сажда	30	29	61.	Шамс	15	16
27.	Сабъ	54	55	62.	Алақ	20	19
28.	Фотир	64	65	63.	Қадр	5	6
29.	Ясин	83	82	64.	Баййина	8	9
30.	Соффот	181	182	65.	Зилзила	9	8
31.	Соал	85	86, 88	66.	Қориа	8	10, 11
32.	Зумар	72	73, 75	67.	Қурайш	4	5
33.	Ғофир	82	84, 85, 86	68.	Моъун	7	6
34.	Фуссилат	52	53, 54	69.	Ихлос	4	5
35.	Шуро	53	50	70.	Нос	7	6

Маккий сура ва таркибидаги маданий оятлар:

№	Маккий сура номи	Сурадаги маданий оятлар рақами	№	Маккий сура номи	Сурадаги маданий оятлар рақами
1.	Анъом	20, 23, 91, 93, 114, 141, 151, 153	18.	Луқмон	27–29
2.	Аъроф	163–170	19.	Сажда	16–20
3.	Юнус	40, 94–96	20.	Сабаъ	6
4.	Худ	12, 17, 114	21.	Ясин	45
5.	Юсуф	1–3, 7	22.	Зумар	52–54
6.	Иброҳим	28, 29	23.	Ғофир	56, 57
7.	Ҳижр	87	24.	Шӯро	23–25, 27
8.	Наҳл	Охирги уч оят	25.	Зухруф	54
9.	Исро	26, 32, 33, 57, 80	26.	Аҳқоф	10, 15, 35
10.	Каҳф	28, 83, 101	27.	Қоф	38
11.	Марям	58, 71	28.	Нажм	32
12.	Тоҳа	130, 131	29.	Қамар	44–46
13.	Фурқон	68–70	30.	Воқиа	81, 82
14.	Шуаро	197, 224–226	31.	Қалам	17–33, 48–50
15.	Қасас	52–55	32.	Музаммил	10, 11, 20
16.	Анкабут	1–11	33.	Мурсалот	48
17.	Рум	17	34.	Моъун	4–7

Маданий сура ва таркибидаги маккий оятлар:

№	Мадина нозил бўлган сура номи	Маданий сура таркибидаги маккий оятлар рақами
1.	Бақара	281 (Мино, ҳажжатул вадоъ)
2.	Моида	3 (Арафот, ҳажжатул вадоъ)
3.	Анфол	30–36
4.	Тавба	Охирги 2 оят
5.	Ҳаж	52–55 (Макка ва Мадина оралиғида)
6.	Муҳаммад	13 (ҳижрат вақтида йўлда)

№	Али мусҳафи	Убай мусҳафи	Ибн Масъуд мусҳафи	Ибн Аббос мусҳафи
1	Бақара	Фотиҳа	Бақара	Алақ
2	Юсуф	Бақара	Нисо	Нур
3	Анкабут	Нисо	Оли Имрон	Вад-дуҳа
4	Рум	Оли Имрон	Алиф-лам-мим-сод	Муззаммил
5	Луқмон	Анъом	Анъом	Мудассир
6	Сажда	Аъроф	Моида	Фотиҳа
7	Зориёт	Моида	Юнус	Таббат
8	Ҳал ата ғалал-инсан	Анфол	Бароат (тавба)	Куввирот
9	Алиф-Лом-Мим Танзил	Тавба	Наҳл	Ал-Аъла
10	Сажда	Ҳуд	Ҳуд	Вал-лайл
11	Нозийот	Марям	Юсуф	Вал-фажр
12	Таквир	Шуъро	Бани Исроил	Алам нашроҳ
13	Инфитор	Ҳаж	Анбиё	Раҳмон
14	Иншиқоқ	Юсуф	Муъминун	Аср
15	Аъла	Каҳф	Шуъро	Кавсар
16	Лам якун	Наҳл	Соффат	Такосур
17	Оли Имрон	Аҳзоб	Аҳзоб	Дайн
18	Ҳуд	Бани Исроил	Қасас	Фил
19	Ҳаж	Зумар	Нур	Кофирун
20	Ҳижр	Ғофир	Анфол	Ихлос
21	Аҳзоб	Тоҳа	Марям	Наҳл
22	Духон	Анбиё	Анкабут	Аъло
23	Ҳаққа	Нур	Рум	Қадр
24	Саъала саъилун	Муъминун	Ёсин	Ваш-шамс
25	Ғабаса ва тавалла	Ҳамим ал-муъмин	Фурқон	Буруж
26	Шамс	Раъд	Ҳаж	Тин
27	Инна анзалнаҳу	То син мим	Раъд	Қурайш
28	Иза зулзилат	Қасас	Сабаъ	Қориъа
29	Ҳумаза	То син	Малоика	Қиёмат
30	Фил	Сулаймон	Иброҳим	Ҳумаза

Иловалар

31	Қурайш	Соффат	Соd	Мурсалот
32	Нисо	Довуд	Муҳаммад	Қоф
33	Наҳд	Соd	Қамар	Балад
34	Муъминун	Ёсин	Зумар	Ториқ
35	Ёсин	Асҳобул-Ҳажр	Ҳавамим	Қамар
36	Ҳа-мим-ъайн-син-қоф	Ҳамим-ъайн-син-қоф	Ҳамим ал-муъмин	Соd
37	Воқиъа	Рум	Зухруф	Аъроф
38	Табарока ал-Мулк	Зухруф	Сажда	Жин
39	Мудассир	Сажда	Аҳқоф	Ёсин
40	Ароайта	Иброҳим	Жосийа	Фурқон
41	Таббат	Малоика	Духон	Малоика
42	Ихлос	Фатҳ	Фатҳ	Марям
43	Вал-ъаср	Муҳаммад	Ҳадид	Тоҳа
44	Ал-Қориъа	Ҳадид	Саббаҳа	Шуъаро
45	Буруж	Зумар	Ҳашр	Намл
46	Тийн	Мулк	Танзил	Қасас
47	То-син	Фурқон	Сажда	Бани Исроил
48	Намл	Алиф-лам-мим Танзил	Қоф	Юнус
49	Моида	Нуҳ	Талоқ	Худ
50	Юнус	Аҳқоф	Хужурот	Юсуф
51	Марям	Қоф	Мулк	Ҳижр
52	То-син-мим	Раҳмон	Тағобун	Анъом
53	Шуъаро	Воқеъа	Мунофиқун	Соффат
54	Зухруф	Жин	Жумъа	Луқмон
55	Хужурот	Нажм	Ҳавориййун	Сабав
56	Қоф	Нун	Кул авҳа	Зумар
57	Иқтарабатис-саъату	Ҳаққо	Нуҳ	Муъмин
58	Мумтаҳана	Ҳашр	Мужодала	Ҳамим ас-Сажда
59	Ториқ	Мумтаҳана	Мумтаҳана	Шўро
60	Балад	Мурсалот	Таҳрим	Зухруф
61	Алам нашроҳ лака	Набаъ	Раҳмон	Духон

Иловалар

62	Вал-Ъадийат	Инсон	Нажм	Жосийа
63	Кавсар	Лауксиму	Зорийот	Аҳқоф
64	Кафирун	Куввирот	Тур	Зорийот
65	Анъом	Нозиъот	Қамар	Ғошийа
66	Субҳон	Ъабаса	Ҳаққо	Каҳф
67	Иқтаробат	Мутоффифун	Воқеа	Наҳл
68	Фурқон	Иншиқоқ	Қалам	Нух
69	Мусо	Тин	Нозиъот	Иброҳим
70	Фиръавн	Алақ	Маориж	Анбиё
71	Ҳа-мим	Ҳужурот	Муддассир	Муъминун
72	Муъмин	Мунофикун	Муззаммил	Раъд
73	Мужодала	Жумъа	Мутоффифун	Тур
74	Ҳашр	Набий	Ъабаса	Мулк
75	Жумъа	Фажр	Даҳр	Ҳаққо
76	Мунофикун	Мулк	Қиёмат	Маъориж
77	Нун вал-қалам	Вал-лайл	Мурсалот	Нисо
78	Нух	Инфитор	Набаъ	Нозиъот
79	Жин	Шамс	Таквир	Инфитор
80	Мурсалот	Буруж	Инфитор	Иншиқоқ
81	Вад-дуҳа	Ториқ	Ғошийа	Рум
82	Такосур	Аъла	Аъла	Анкабут
83	Аъроф	Ғошийа	Лайл	Мутоффифун
84	Иброҳим	Ъабаса	Фажр	Бақара
85	Каҳф	Сафф	Буруж	Анфол
86	Нур	Зуҳо	Иншиқоқ	Оли Имрон
87	Сод	Шарҳ	Алақ	Ҳашр
88	Зумар	Қориъа	Балад	Аҳзоб
89	Шариат	Такосур	Вад-дуҳа	Нур
90	Муҳаммад	Халаъ	Шарҳ	Мумтаҳана
91	Ҳадид	Ҳадид	Ториқ	Фатҳ
92	Қиёма	Қунут дуоси	Вал-ъодийот	Нисо
93	Набаъ	Залзала	Моъун	Залзала
94	Ғошийа	Ъодийот	Қориъа	Ҳаж
95	Вал-Фажр	Фил	Баййина	Ҳадид
96	Вал-лайл	Тин	Шамс	Муҳаммад
97	Наср	Кавсар	Тин	Инсон

Иловалар

98	Анфол	Қадр	Хумаза	Талоқ
99	Бароат	Кофирун	Фил	Баййина
100	Тоҳа	Наср	Қурайш	Жумъа
101	Малоика	Масад	Такосур	Алиф- лам-мим ас-Сажда
102	Соффат	Қурайш	Лайлатул қадр	Мунофиқун
103	Аҳқоф	Ихлос	Вал-ъаср	Мужодала
104	Фатҳ	Фалақ	Наср	Хужурот
105	Тур	Нос	Кавсар	Таҳрим
106	Нажм		Кофирун	Тағобун
107	Соф		Масад	Соф
108	Тағобун		Ихлос	Моида
109	Талоқ			Тавба
110	Мутофифун			Наср
111	Муъаввизатайн			Воқиъа
112				Вал-ъодийот
113				Фалақ
114				Нос

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

Методологик адабиётлар

1. «Виждон эркинлиги ва диний ташилотлар тўғрисида (янги таҳрири)». Ўзбекистон Республикасининг қонуни. - Тошкент, Адолат, 1998.

2. Каримов И. А. *Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – тировард мақсадимиз*. Асарлар 8-жилд. - Тошкент, Ўзбекистон, 2000.

3. Каримов И.А. *Юксак маънавият – энгилмас куч*. –Тошкент, «Маънавият», 2008.

4. Каримов И.А. *Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура*. Асарлар 1-жилд. - Тошкент, Ўзбекистон, 1996.

Манбалар

5. *Қуръони карим маъноларининг таржимаси* / Таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур. – Т.: Тошкент ислом университети, 2004. – 617б.

6. Абу Бакр ибн Мужоҳид. *Сабаъа фил қироот*. / Шавқий Зайф таҳрири остида. <http://adel-ebooks>.

7. Али ибн Аҳмад Найсабурий. *Оятларнинг нозил бўлиш сабаблари*. // таржимон А. Турсунов. –Т: Мовароуннаҳр, 2009. – 407 б.

8. Ал-Мотуридий. *Таъвилот аҳлис-сунна* / Маждий Босаллум таҳрири остида. 10 жилдли. – Байрут, 2005.

9. Абу Лайс Самарқандий. *Абу Лайс тафсири*. Баҳру-л-улум / Али Муҳаммад ал-Муавваз, Одил Аҳмад Абдулмавжуд, Закариё Абдулмажид ан-Нутий таҳрири остида. 3 жилдли. – Байрут: Дор ал-кутуб илмия, 1993.

10. Абу-л-Баракот ан-Насафий. *Тафсир ан-Насафий*. 3 жилдли. –Дамашқ-Байрут-Дор ибн Касир. 1999.

11. Заркаший. *Бурҳон фий улумил Қуръон*. 4 жилдли. – Қоҳира: Мактаба Дорут турос, 2002.

12. Суютий. *Итқон фий улумил Қуръон*. 2 жилдли. – Қоҳира: Дорул ҳадис, 2004.

13. Суютий. *Таҳбир фий усулит тафсир* / Фатҳий Абдулқодир Фари таҳрири остида. –Риёз: Дорул улум. 1982. -518 б.

Тадқиқотлар

14. Абдуллаев А. *Абу-л-Лайс ас-Самарқандийнинг Мовароуннаҳр тафсирунослигида тутган ўрни*: Тарих фанлари номзоди.. дис. Автореф. – Т.: Тошкент ислом университети, 2007. – 286.

15. Али ибн Сулаймон Абийд. *Жамъул Қуръон ҳифзан ва китобатан*. -Shamela e-book. 2007.

16. Белл Р., Уотт У. М. *Коранистика*. Введение. – Москва-Санкт Петербург: Диял, 2005. -205 б.

17. Гольдциер И. *Ислом тафсири йўналишлари*. / Араб тилига таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулҳалим Нажжор. – Қоҳира. 1955. -418 б.

18. *Encyclopedia of Islam* / New edition. V. IV. – Leiden, 1977. –pp. 1020-1022.

19. Заҳабий. *Ат-Тафсир вал-муфасссирун*. 3 жилдли. – Қоҳира: Мактаба ал-Ваҳба, 1995.

20. Иброҳим Закий Хуршид, Аҳмад Шантановий, Абдулҳамид Юнус. *Доиратул-маориф ал-исломия*. Ж. 13 – Қоҳира, 1980.

21. Ирисов А., Носиров А., Низомиддинов И. *Ўрта Осиёлик қирқ олим*. – Т.: Ўз фанакаднашр, 1961. – 102 б. 6. Муҳаммад Шафоат Раббоний. *Маккий ва маданий*. -Shamela e-book. 2007.

22. Климович Л.И. *Книга о Коране*. – Москва. Политиздат, 1988. – 284б.

23. Муҳаммад ибн Лутфий Саббоғ. *Ламаҳот фий улумил Қуръон ва иттижоҳот ат-тафсир*. Байрут: Мактаб исломий, 1990. -357 б.

24. Муҳаммад Бакр Исмоил. *Диросот фий улумил Қуръон*. Shamela e-book. 2007.

25. Муҳаммад Тоҳир Курдий. *Тарихул Қуръон*. Shamela e-book. 2007.

26. Нёльдеке Т. *Қуръон тарихи*. / Араб тилига таржима ва изоҳлар муаллифи Ж. Томар. –Байрут: 2004. -841 б.

27. Обидов Р. *Қуръон ва тафсир илмлари*.-Т: Тошкент ислом университети, 2003. -468 б.

28. Ozdes T. *Maturidinin tafsir anlayisi*. – Turkiya / Insan Yayinlari, 2003. - 319 s.

Мундарижа

Кириш	3
Қуръоншунослик фанининг илмий-назарий асослари....	6
1. Қуръон илмларининг ўрганилиши ва бу борадаги асарлар.....	6
2. Европада Қуръоннинг ўрганилиши ва таржималари....	14
3. Россияда қуръоншунослик	20
Қуръоннинг таркибий тузилиши	27
1. Қуръон сура ва оятлари.	27
2. Маккий ва маданий суралар, оятлар.....	34
Қуръоннинг жамланиши	40
1-босқич. Муҳаммад (с.а.в.) даврларида Қуръоннинг жамланиши.	41
2-босқич. Абу Бакр даврларида Қуръоннинг ёзма яхлит ҳолга келтирилиши	44
3-босқич. Усмон (р.а.) даврларида мусҳафда жамланиши.	46
Усмон мусҳафи хусусиятлари.....	50
1. Араб ёзувининг шаклланиши.....	50
2. Усмон мусҳафининг ўзига хосликлари.....	53
3. Қуръоннинг босма нашрлари.....	57
Етти ҳарф (лаҳжа) тушунчаси	61
1. Қуръоннинг етти лаҳжада нозил бўлганлиги ҳақидаги ҳадислар таҳлили.....	61
2. Қуръон лаҳжалари бўйича қарашлар таҳлили	63
Қорилар ва қироат турлари	72
1. Қироат тушунчаси.	72
2. Етти мутавотир қироат.	75
3. Қироат турларининг минтақалар бўйича тарқалиши ..	79
Қуръон илмлари.....	86
1. Сабабун нузул ва муносабат илмлари.	86
2. “Носих ва мансукх” ҳамда “ом ва хос” илмлари.....	91
3. “Муҳкам ва муташобих” ва “муқаттаъа ҳарфлар” илмлари.	96
Қуръон мавзулари ва таълимотлари	100

1. Қуръондаги ақидавий масалалар.	100
2. Қуръон қиссалари.....	103
3. Ҳукмлар	108
4. Қуръонда ахлоқий тарбия масалалари	112
Тафсир илми	117
1. Тафсир ва таъвил.	117
2. Муҳаммад (с.а.в.) ва саҳобийлар даврида тафсир. Дастлабки тафсир мактаблари.....	120
Мовароуннаҳрда тафсир илми	131
1. VIII–IX асрларда Мовароуннаҳрда тафсир илми.....	131
2. X асрда Мовароуннаҳрда тафсир илмининг тараққиёти.	137
3. XI–XII асрларда Мовароуннаҳрда тафсир илми.....	141
Иловалар	144
Фойдаланилган адабиётлар:	157

**Ўзбекистон Республикаси Вазирлар
Маҳкамаси ҳузуридаги
Тошкент ислом университети**

ҚУРЪОНШУНОСЛИК (Ўқув қўлланма)

Тузувчи:

тарих фанлари номзоди **А. Ғ. Абдуллаев**

Муҳаррир: **С. Очилов**

Мусахҳиҳ: **У. Инсонбоева**

Саҳифаловчи: **И. Караджаев**

Босишга 2011 йил 15 июнда рухсат этилди.
Бичими 84×108 1/32. Шартли б.т. 8,40. Нашр т. 8,36.
Адади 50 дона. Буюртма № 69.
Баҳоси шартнома асосида.

«Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа
бирлашмаси босмахонасида чоп этилди.
100011. Тошкент ш. А.Қодирий, 11.